

Handwritten signature or text, possibly "L. S. 1873", written in a cursive style on a dark, textured background.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૮૭૭ નર્માક

પુસ્તકનું નામ ડી.પી.

વિષય ૬- : ૩

ભર્મિ

ભર્મિ

રચનાર અને પ્રકાશક,

શ્રી ચોગેન્દ્ર

(વલસાડ)

અનેક એવાં કાણુ દૃશ્ય સાથે હા!
સ્વરો કંઈ દિગ્ધ્ય નભે સુગું હું; ને
જગાડતા તે પછી સંસ્કૃતિ બીજી,
વધુ વધુ લીન સુગીતમાં થનાં.

સંગીતધ્વનિ, ઉદ્ધાટન, શ્લોક ૧૪

પ્રથમાવૃત્તિ

ઈ. સ. ૧૯૨૪

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
જીવનશીલ કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૭૬

ગ્રંથસ્થામિત્વના સર્વવલકેષુ કર્તાને સ્વાધીન છે.
બલસાડમાં 'ધી સ્વતંત્ર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ' માં જગનલાલ છોટાલાલ
બલસારાએ છાપ્યું.

વિવેક

વિશ્વના અનેક દૃશ્યો અને દ્રવ્યો પ્રતિ ઘણીયે વખત હું કેવલ સ્તબ્ધ બની જોયા જ કરતો. તેસમયે જે વૈવિધ્ય અને નવચેતનની ત્વરિત અને અવિભક્ત ભાવસંકલનાઓ સ્ફુરતી તહેની અસંખ્ય હૃદયગ્રાહ્યસ્મૃતિઓ હું સાથે લઈ કરતો. એકાન્ત અને અનુકૂલ સંયોગોમાં તહેને તેવા જ રૂપમાં પ્રદર્શિત કરવાની મહારી ચેષ્ટાઓએ ભવિષ્યમાં કાવ્યનું રૂપ લીધું; અને આ કાવ્યસંગ્રહ જે પ્રગટ થાય છે તે આવી ચેષ્ટાઓના પરિણામે જ.

મહારાં સર્વ કાવ્યોમાં તે એક ભાવના દૃશ્યજગતના વિધવિધ દ્રવ્યોના નિરીક્ષણથી ઉદ્ભવિત ઊર્મિપ્રલાપને માનવહૃદયના વિલિન અનુભવો, તત્વદર્શનના મૂલસૂત્રો અને સ્વાનુભવની છાયાથી રચી લઈ પ્રગટ કરવાની ચેષ્ટા-અતિશય પ્રબલ હતી.

‘હૃદયપુષ્પાંજલિ’ એક નિર્દોષશ્વમાર્ગે પ્રગટ થયા પછી, ‘રાષ્ટ્રીયગીત’ તે સમયના આન્દોલનોને અર્પીત થઈ લખાયું. ‘સંગીતધ્વનિ’ કર્તાના ‘જગઅનુભવદ્વારે સરી જતા’ સ્વરોસાથે સાહિત્યવિલાસિઓની દૃષ્ટિમાં આવ્યું; અને ‘ઊર્મિ’ પણ આજે

વિવેક

ત્રણેક વર્ષના અંતર પછી આત્માનન્દના રસમયકલ્પોલરૂપે મહારાં ન્હાનાં અને મુગ્ધ હૃદયમાંથી આકુલસ્વરે ઉભરાય જઈ ગુર્જરસાહિત્યને અર્પણ થાય છે.

ગુર્જરસાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવામાં તે કેટલે અંશે ફક્તીભૂત થયે તેપ્રતિ મહારી દૃષ્ટિ નથી; મહુને તો એ વિશ્વના અનેક દૃશ્યોથી જે સૂક્ષ્મ અને આહ્વાદક સ્પુરણાઓ ઉત્પન્ન થઈ તે સ્પુરણાઓ અને ભાવનાઓ જે તેવા જ રૂપમાં વાચકહૃદયમાં સ્પુરે તો તેથી હું મહારા કાવ્યના પ્રકાશનની અસિમ સફલતા ગણીશ.

યોગાત્રમ;

હૈરીમન, અમેરીકા.

સૂચી

વિષય	પૃષ્ઠ
વિવેક	૫
ઉપોદ્ધાન	૧૮
ઉત્સર્ગ	૧૭
ઉપા	૧૮
સૂચ્ય	૨૧
બીજ	૨૩
મેધ	૨૪
ક્ષિતિજ	૨૬
નહાની કલી	૨૮
સન્ધ્યા	૨૯
મતસ્ય	૩૧
જલધોધ	૩૩
કમલ	૩૫
કુદય	૩૭
પર્ણ	૩૮
પ્રભાકીટ	૪૦
કેાકિલ	૪૨

विषय				पृष्ठ
हरिण	४५
पुहपुह	४६
मधुकर	४८
शय	५१
जलधि	५३
आकाश	५९
प्रतिबिम्ब	६१
वेदी	६३
कुसुम	६५
पञ्जीकृ	६७
तारक	७०
रीका	७३-१६८

ઉંપોદ્ધાત

હિન્દના અચગણ્યતત્ત્વચિંતક* ડૉ. સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તાએ એક દીવસ મિત્રભાવે મળતે પછયું કે, “ગુર્જરસાહિત્યમાં કયાં કયાં પુસ્તકો વાંચવા જેવાં છે?” થોડો સમય શાન્ત રહી મહેં નિરુપાયે જવાબ આપ્યો, “ગુર્જરસાહિત્ય સાહિત્યતરિકે ઓળખાવાની સ્થિતિમાં હાલ નથી. એકાદ બે જાણવા જેવા ગ્રન્થો સિવાય, આખું ગુર્જરસાહિત્ય ભાષાપાન્તરો, ભવશ્લ્કાવ્યો, નવલકથાઓ અને નાટકોઆદિતું જ બનેલું છે.” આ પ્રસંગને આજે થોડાં વર્ષો થયાં, પણ મહારો ગુર્જરસાહિત્ય માટેનો અભિપ્રાય હજી જેવેનેતેવો જ છે.

* “હિન્દુસ્થાનના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, ભાગ ૧ લો-૨ જો” (A History of Indian Philosophy, Vol. I & II; Cambridge University Press.) અને એસ્થિયાય બીજા સ્વતંત્ર તત્ત્વશોધનના ગ્રન્થો લખી ડૉ. દાસગુપ્તાએ પ્રાચીનદેશોમાં કોઈપણ હિન્દીને તત્ત્વવેત્તાતરિકે ન મળેલું માન મેળવ્યું છે. આના પરિણામે આ વર્ષમાં નેપલ્સ (ઈટલિ) માં ભરાયેલી “આન્તર-રાષ્ટ્રીય તત્ત્વવેત્તા-પરિષદ” (International Congress of Philosophers) માં ડૉ. દાસગુપ્તા હિન્દના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રતિનિધિ તરિકે એકલા જ ચુકામા હતા.

માનવહૃદયની વૈવિધ્ય અને વૈચિત્ર્ય ભાવનાઓને પ્રદર્શિત કરવાનું જે કાષ્ઠપિણુ શ્રેષ્ઠસાધન હોય તો તે સાહિત્ય છે. સાહિત્યના ઉત્કૃષ્ટઅર્જુનરૂપ કાવ્ય મનાય છે. ગુર્જરગિરામાં સ્વતંત્રકાવ્યોની ઉણપ મહને એકને જ જણાય છે એવું નથી, પણ વાચકવર્ગનેયે તહેની ખોટ પુરી પડેલી જણાતી નથી. વેદસમયથી તે અત્યારસૂધીમાં અનેક કવિઓએ સહસ્ત્રવિધ કાવ્યો કવ્યાં છે એટલે સ્વતંત્રકાવ્યોમાંયે કૌશિક સમયે ભાવનાની પુનરાવૃત્તિ થાય એ સ્વભાવિક છે, પણ એ ભાવનાઓને પ્રદર્શિત કરવાની શૈલીમાં પલેપલે નવીનતા અનુભવાની જગ્રાસા સામાન્યવાચક માટે વધુ પડતી ન ગણાય.

કાવ્યમાટેની મહારી માન્યતા સહજ વિષમ છે. 'એવદૂત' અને 'ગીતગોવિન્દ' એ કાવ્ય, અને મહને તો 'વેદો,' 'ઉપનિષદો' અને 'ગીતા'યે કાવ્ય જ. જે 'રસાત્મક વાક્ય' કે વાક્યોથી ચિત્તમાં વિચાર મન્યત, કલ્પના, ભાવના અને નવચેતનાદિ જાગૃત થાય એ સર્વ કાવ્ય. એક અર્ધનગ્ન સુરુપલલનાના દર્શનલાભ પછી જે અનેકવિધ કલ્પના અને ભાવનાઓની પરંપરા તહેનાં સર્વાર્જુના અનુભવની દિશ્વ અને આત્યન્તિક લાલસાને અર્જુ અય છે તેવી જ ઉમ્ર અને પ્રયલ ભાવના, તેવી જ સતત વિચારશ્રેણી અને કલ્પનાની અનિધિ કાવ્યના વાંચનથી વાચકના મુગ્ધહૃદયમાં રચાવી જોઇએ; અને ત્યારે જ તે પદ્યકૃતિ કેવલ

શબ્દ્યાંચલ્ય નહિ પણ એક જવલનત, પ્રોત્સાહક અને અન્તઃપ્રેરિત કલાકૃતિની અન્તિમમર્યાદાએ પહોંચી ગણાય.

‘રસાત્મક વાક્ય’ સંગીતરુપે હોવાનો વિશેષલાભ તેા ઉભયના સાયુજ્યથી થતી મૂલભાવનાની અભિવૃદ્ધિ. આથી એવું માનવને કારણ ન હોવું જોઈએ કે, રસશાસ્ત્રના નિયમોથી મર્યાદિત કરેલા છન્દોનો, ભાવપ્રવાહને યોગ્ય વહન આપતાં, કવિ વિપર્યય ન કરી શકે. પણ આથી ઉલટું કેવલ વ્યક્તિત્વ દર્શાવવાને જ જો સ્વેચ્છાથી છન્દવિપર્યય કરવામાં આવે તો તે જોટલો આકર્ષક નથી તેટલો જ ક્ષમ્ય પણ નથી.

શ્લોકભંગ, શ્રુતિભંગ, યતિસ્વાતન્ત્ર્ય અને વૃત્તસંયોગ વિષયે પણ ઉપર પ્રમાણે જ રહ્યો. જ્યાં જ્યાં કાવ્યભાવપ્રવાહનો કેવલ શાસ્ત્રોક્ત બનાવવાને અર્થે જ ભોગ આપવો પડે અને કૃતિએને નિયમબદ્ધ કરવાને અવ્યવસ્થિત અને અપંગ બનાવવી પડે ત્યાં ત્યાં અર્થ-ભાવનાને જીવન્ત રાખવાને લીધેલી છુટમાટે કવિ રહ્યો પણ દોષિત નથી. મહારા ધારવાપ્રમાણે કાવ્યમાં અગ્રસ્થાન ભાવનાને આપવું જોઈએ, અને એ ભાવનાનું પોષણ જે વ્યવસ્થાથી વિશેષ થાય તે રીતિયે ત્હેને સુયોગ્ય વહન આપવું. ભાવપ્રવાહનો અવરોહ એ કાવ્યના આત્માનો નાશ કીધા બરાબર છે; અને આવી કૃતિઓ ગમે એટલી શબ્દમાધુર્યપૂર્ણ અને

ઉપોદ્ધાન

નિયમબદ્ધ હોય તોયે તે અત્યંત શુષ્ક અને કર્કશ લાગ્યા વગર ન રહેવાની. પ્રત્યેક અપવાદનો દુરુપયોગ તો થાય છે જ એટલે આમાંયે કેટલાંક સુવ્યવસ્થિતવાક્યોની સાથેસાથે બે ચાર કડીઓ કાઢત્રી લખી તહેને કાવ્યો મનાવવાની કેટલાક લેખકોની ખંચાખંચી અવસ્થા જોટલી હાસ્યરપદ તેટલી જ દુઃખદ છે.

ભાવનાઓની પસંદગી માટે કવિ હંમેશા સ્વતન્ત્ર હોતો નથી; પણ એટલું તો માન્ય કરવું પડે છે કે, અલ્પકાલીન, સંકુચિત, કેવલ વર્ણનાત્મક અને વાચ્યાર્થસૂચકનગ્નભાવનાઓનાં કરતાં અર્વકાલીન, ગંભીર, ‘શબ્દાર્થપરિમલગહન,’ ધ્વનિત અને આધ્યાત્મિક જીવનને ઉન્નત કરનારી ભાવનાઓ વિશેષ હૃદયમાલ્ય અને ઉત્તેજક છે. અને એથીયે વધુ પ્રકૃતિના અગાધ સૌન્દર્ય પૂર્ણ દ્રવ્યોમાં આવી ઉત્કૃષ્ટભાવનાઓનું વ્યંગ કે ધ્વનિતાર્થ આરોપણ જોટલું કઠિન તેટલું જ ધ્વનિષ્ઠ છે. તત્ત્વચિન્તકકાવ્યોમાં અગર કાવ્યોમાં તત્ત્વચિન્તનનો ભાવ શાન્તરસના સન્નિવ્રજણ સથે જો આ રીતે દાખલ કરવામાં આવે તો તે સુવર્ણમાં સૌગન્ધસમાન થઈ પડે. તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢવિષયને લોકપ્રિય કરવાનું આ એક સમર્થસાધન છે. આવું પ્રથમ કવિ ટાગોરની કાવ્યકૃતિઓમાં વિશેષ અંશે આપણને જોવાનું મળે છે; ગુર્જરસાહિત્યોમાં આવા પ્રયત્નો બહુધા આજા છે.

સાહિત્યમાં ટીકાકારોનું સ્થાન અને કર્તવ્ય પણ કંઈ ઓછું અગત્યનું નથી. ગુર્જરસાહિત્યમાં રૂઢેવાતાટીકાકારોનું પ્રમાણ મૂળે કંઈક હદથી વિશેષ લાગ્યા કરે છે. જેને સહજ લખતાં આવડ્યું ત્હેને ટીકાકારનું રૂપ લેતાં અહિં ઘણો સમય લાગતો જણાતો નથી. ટીકાકારનું કાર્ય અતિશય જોખમભર્યું તેમજ અનેક વિધોથી રચિત છે. તુલનાની સ્થિતિએ આવવાને માટે જેમ પરિક્ષકને વિદ્યાર્થીના કરતાં વિશેષ જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહેલી છે તેમ ટીકાકારને માટેયે અમુક અવસ્થા-શ્રેણી અનિવાર્ય છે. અને આવી આદર્શવ્યક્તિસિવાયની અન્યસર્વની ટીકાપ્રતિ કવિએ દૃષ્ટિ કરવાનીયે જરૂર નથી.

ટીકા કરતી વખતે, એક ન્યાયાધીશ જેમ ત્હેના કેદીને ઓછામાં ઓછી શિક્ષા કરવા તરફ જ પોતાનું લક્ષ્ય રાખે છે તેમ ટીકાકારેયે અનાવશ્યક આધાતો ન કરવાની હંમેશા વૃત્તિ રાખવી જોઈએ, કવિની અગોચર મનોમય ચેષ્ટા સતત એક સરખી હોતી નથી, અને ત્હેના જ ફલરૂપ ત્હેની કલાકૃતિઓ પણ સર્વ જ આદર્શરૂપ ન હોય એ સ્વભાવિક છે. ‘ગીતગોવિંદ’, ‘મેઘદૂત’ દિમાયે કોઈકોઈ ભાગ ત્હેના અન્ય ઉન્નત ભાવો જેટલો આકર્ષક કે માધુર્યમય નથી લાગતો. આવા અદ્ય ભાવરખલનો કવિનો કંઈ ભયંકર અને અક્ષમ્ય ગુણો નથી.

ઉપોદ્ધાત

કાવ્યકૃતિયોમાં જે ઉન્નતભાવનાઓ હોય તહેને શોધી શોધીને તહેની રસપુર્ણ અર્ધનન્ન ભાવનાઓને સાહિત્યવિલાસીઓના વિલાસાર્થે વિશાલ રુપમાં દર્શનીય બનાવવી એ ટીકાકારનો મૂલ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. કમલના સૌન્દર્યરસાનુશુભાનનો ભોગી ભ્રમર જેમ તહેના મલીનપંક સાથેના સમ્બન્ધને સર્વથા ભૂલી જાય છે તેમ ઉત્તમ કાવ્યોમાંની અદ્વપસ્વદ્વ ન્યુનતા પ્રતિ ટીકાકારનું દુર્લક્ષ્ય અતિ ઇષ્ટિત છે હંસ જેમ ક્ષીર નીરને વિવેકબુધ્ધિથી જૂદાં કરે છે. તેમ ટીકાકારેયે ઉત્તમ કાવ્યોથી દોષિત કિંવા અદ્વપભાવમય કાવ્યો જૂદાં કરી ઉત્તમ કાવ્યોને તહેને યોગ્ય સ્થાન આપવું. દોષિત કાવ્યોમાં જે સૂચનાથી આવતને વિશેષતા આવી શકે એમ હોયતો જ યોગ્યસૂચનાઓ આપવી, નહિતો તે કાવ્યોને પડતાં મૂકવાં એ જ ઉત્તમ છે. આ સિવાયના સર્વ ચુંથણાં વાચકવર્ગમાં અશ્ચિ ઉત્પન્ન કરેછે એટલું જ નહિ પણ સાહિત્યનેયે શિથિલ અને નિરશ બનાવે છે.

નિજીવદોષોને દુર્ભીનની માફક વિશાલરુપમાં બતાવવાના અને તેથી પોતાના બુદ્ધિચાતુર્યના પ્રદર્શનના હાલના ટીકાકારોના વ્યાપારપ્રતિબંધને સહજપણુ સહાનુભૂતિ નથી એમ કહેવાનું હવે બાકી રહ્યું નહિ. એ સિવાય ટીકાકારોમાં વાળાઓ કરવાની વિચિત્ર પૃથા તેટલી જ આદરણીય નથી. આ અનિચ્છિત પ્રવૃત્તિમાં જ્યારે ઇષાનુ સન્મિત્રણ થાય છે ત્યારે તો તે

અતિશય મલિનરૂપ લે છે અને ત્હેની મલિનતા અને દુર્ગન્ધ કેવલ નૂતનપુષ્પપરિમલને કલુષિત બનાવે એટલું જ નહિ પણ ત્હેની મૂલવેલી-સાહિત્યનીયે ગભિત બનાવે છે. ગુર્જરસાહિત્ય આમળ નથી વધતું ત્હેનાં અનેક કારણોમાં આ પણ એક અર્ગ છે.

આ સર્વ ઉપોદ્ધાતમાં લખવાનો હેતુ તેમજ એનો આ કાવ્ય-માલાસાથેનો સમ્બન્ધ કેવલ વિનયને અર્થે વધુ સ્પષ્ટ કરી શકાય એમ નથી. વાચક તે આવા દોષ છતાં યથાર્થ સ્હમજી શકશે એવી હું આશા રાખું છું. અન્તમાં મહારા પરમમિત્ર ડૉ. દાસગુપ્તાના શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર સાથે મહારે એટલું જ ફેરવાતું રહે છે કે:-

નિખિલમનુજયિતં જ્ઞાનસૂત્રનૈવૈયઃ

સજમિવ કુસુમાનાં કાલરન્ધ્રૈર્વિધતે ।

સ લઘુમપિ મમૈતં કાવ્યવિજ્ઞાનતન્તુ

ઉપહૃતમતિભક્ત્યા મોદતાં, મે ગૃહીત્વા ॥

બલસાડ,

૨૭ જુન ૧૯૨૪

પ્રભુ ! તહારો આ અકાલવિરહ

અર્જેઅર્જે શું જાગે છે;

અતુલ તહારું મુગ્ધ સ્વરુપન

હૃદયવીણાએ વાગે છે.

સકલજીવન ઉદાસ કરીને,

કંઠક અંગીતધ્વનિરુપે જે

બ્રહ્માર વહે તે વિરહ તહારો જ

મહારા હૈયામાં વ્યાપે છે.

(હૃદયપુષ્પાંજલિ)

ऊर्मि

उत्सर्ग

अभ्यस्त पृथ्वी—

उठी स्तउरशी ऊर्मि रसदस्थूलउपभोगनी
अनेक कृति निखतां, मनतरङ्गमाळा रची
करी हृदय तुष्ट, ने स्वजननेय संतोषवा
वही कवन मंजुले,
उछाळी स्वरस्पन्दने
असीम क्षणकल्पना जई ठरी सुकाव्यौद्यमां. ६

गुंथ्या मनगम्या प्रकृतिलसितमनुभावने,
खीलावी प्रतिदृश्यमां अयूततर्क चेष्टामिषे,
मीची रसध्वनि, मृदुकुसुम एम भेळां करी
परोवी तत्त्वतन्तुए,
रचन्त मुज मालने
वधावु रसभोगीकाज शुचिपुष्पना पुञ्जमां. १२

उत्सर्ग

हशे कंइ प्रफुल्ल फुल सुरभिअभिरुचिद
हशे कंइ कली अलिहृदयने शुं ललचावती
अनन्त रससागरे
विशुद्ध, अविलोलः ने
शके क्यम विरोध ओध निजमूलथकी पछी ?
बहो, रसिक तोपजो विविध गन्धविलासथी.

१८

उषा

मालिनी—

नहि हती जगमां हा ! शून्य आ विश्व त्यारे
विमल कनकदेही सुन्दरीना वियोगे,
कदि नहि श्रुतुं शुं हिमना अश्रु ढाळी ?
सखीविण सूनी नलिनी, गाळी कण्ठे तथापि
रजनी दुःखद, हा, हा ! देवीनी दृष्टि साथे
मळी निज दग, ने जो ! ने हसे केवी होंसे ! ६

गगन कनकजेवुं देवीना पादस्पर्श
झलकझलक थातुं; मुक्ति ना पाम्युं होये
तिमिरततिथी, उषादेवीना मृदु हास्ये,
जगत्पण दीसे छे उर आनन्द वातुं
मलयअनिलथी; ने वेलीना पत्रपत्रे,
कुसुमित कलीओ ने पुष्पनी पांढडीए,
शरमभर्युं हसी; ने भूमिये रोमकुपे
पुलकित थती-हा, हा, देवीधन्यप्रभाव ! १४

सुखदकिरणवाली साड़ी विचित्र धारी, °
रमत करती मेघे-पाछवे आडुं जोई,
दिनमणिसह हेते, अङ्ग धीमे उंघाड़ी,
प्रणयमय बनेली, कण्ठ माधुर्यनी शी
धरी नव रसमाला, छाव सुवर्णमां ते
मुकी गति, जगने हा ! अर्पवा केवी दोडे. २०

मम उर थतुं एथी हुंय देविनी साथे
गति दउं जगने को' प्रेम माधुर्यपूर्ण ! २२

સૂર્ય

શિશ્વરિણી—

‘ઝગ્યો ત્યારે તો જો ! ધમકભર્યું રાગે ડર હતું;
તપી તેજે દીસે ગગનપણ મુવર્ણ સરસું.
અને ત્યારે લાગ્યું, મ્હને ત્યારે લાગ્યું,
‘કદિપણ’ નહિ અસ્ત રવિનો
‘થશે યુગાન્તે વા નવકનકજ્યોતિ ધીમી પડે.’ ૫

અહા, આવ્યો મધ્યે કિરણ તહિં તેજે શું ફાલકે !
મહાજ્યોતિ ત્યારે ગ્રહી પૃથ્વીને લે,
અને કંપાવે તે ગગનદલને સ્વદ્યુતિબલે. ૮

હવે શાથી ત્હેનાં કિરણ સડ ધીમાં પડી જતાં,
અને નીચેનીચે હજીપણ વધુ તે ઉત્તરતો ?
નથી તે ત્હેનાં હા ! પ્રથમ કિરણો તે સમયનાં,
અને તે જ્યોતિ ના ગગનદલને ભેદી શકતી.

सूर्य

हवे जो, ते पहुँच्यो दूरक्षितिजकिनारी पर, ने
हशे डूच्यो त्यांथी जळधिपटने पार उतरी. १४

गयो ते ने त्हेनुं बल किरणसाथे सउ गयुं;
वधु ना सम्भारे जगत्तळमां को' जन हवे.
भूलायो, भूसायो रजनी बधी, ना शेष स्मरण
रक्षुं त्हेनुं बाकी. १८

बीज

मन्दाक्रान्ता—

केवुं न्हानुं ! जगत् सघळुं एहनुं एनीमांहि.

गुं हुं मासुं मूलस्वरूप ए ? ना, कदि ना मनाय !

झीणां अङ्गो धरी क्यम शके गर्भ विराट जेवो ?

ना, ना फवुं-तदपि नयने जोउं ए सत्य वा गुं ?

दृष्टि होये विषम कदि तोये न कां बीजमांथी

सृष्टि बीजी नव थती दीठी.

६

के न विराटरूपे,

सृष्टि घेरी त्रणपदमहिं विकसी मूलरूपे !

ते रूपेये बीजरूप हतुं गर्भमां न्हानुं ज्यारे.

८

हा, हा ! केवुं परम सत् जे गुप्त छे गुप्तथीये,

ने उंडुं, ते अणु अणुमहिं, व्यक्त दृष्टि न देखे

तेथी लागे विषम सघळुं जे बधुं सत्यरूपे,

ने त्हेमांथी वनवन बने बीज छे एक तोये.

१२

મેઘ

શાલિની—

ધારી ડરે કો' ગતિને, સ્વચ્છન્દે
ખેલે છે જો ! તેહ વિશાલ વ્યોમે;
ને દોડે તે વેગથી સૌ દિશામાં,
જાણે કીધું નિજઅર્થે જ વ્યોમ ! ૪

મેંટે છે તે પ્રેમભાનુપ્રભાને,
લાગે તેથી, કૃષ્ણ તોયે શરીરે,
જાણે સ્વીલ્યું હોયની સ્મિત દૈવી !
શોભી રહેતો શ્વેત, શુદ્ધ સ્વરુપે.
આવીરીતે સ્વીલતો અર્કવિમ્બે;
ને જો ! ઢાંકે પેહી છાયા રવિને,
— એ છાયા ના અન્યની, છે વપુની —
લાગે તેથી તેં તિમિરેભરેલું. ૧૨

છોડી ત્યાંથી એ લીલા દેહકેરી,
જો, તે આવે વેગથી; શા નિમિત્તે ?

પામી જૂદાં' હા ! પરિવર્તનો શાં
 • જુમ્બે ધીમે, હદધિના સલિલે;
 જોતો જોતો નિજછાયા પહેલી,
 - સ્નેહે જાણે મેટલો હોય જરે,
 જૂદી જૂદી ઝમિંમોને રતિયી -
 વારિના, જે રૂપ સ્વ, સાગરે ત્યાં.
 જો, જો ! એવી રીત ક્ષિતજ પહોંચ્યો,
 ને ત્યાંથીયે દૂર જાતો દીસે એ - ૨૨

નીચે બાવી ત્યાંથી ડંધો ચ્હડે છે,
 લીલા એવી કેમ કોંથી કઢાય ! ૨૪

क्षितिज

वसन्ततिलका—

ए दूर शुं नभ अने दधि एक थातां,
के झीणी रेखसम कैक बीजुं जणाय ?
वा दृष्टिनो कदि न होय शुं दोष तेथी
लागे म्हने गगनने जल एक थातां ? ४

शुं ए हशे भिलन दैवी, न मानवीथी
उकेली ए कदि शकाय, विना गये त्यां ? ६

हा, हा ! म्हने स्मरण छे -
त्यां तो जतो सुरज म्हें गत्काल दीठो,
शुं तेहने खबर त्यांनी हशे कशीये ?
शुं त्यां गयो जन फरी शके आवी आंहि;
ने तेम तो सुरज ना क्यम भेद खोले ?
ना भेद ए क्षितिजनो जन खोलशे शुं,
वा त्यां जई खबर को' फरी लावशे ना

के, 'ए जणाय क्षितिजे नभ एक थातु'
'ते सत्य वा क्षणिक भ्रान्ति न चित्तकेरी' ? १४

शुं एधीये हजी बघु दूर कैक होशे,
के एज छे नयनने सउ जाणवानुं ?
मुझावुं हुं नयननी न्यूनता गणीने,
भेदी न जे पट शक्यां, अह ! तो करुं शुं ? १८

ना जोयुं त्यां जई किंवा न को' मर्म खोले
के 'त्यां रहुं क्षितिजमां नव शुं भरेलुं !' २०

न्हानी कली

सिसरिणी—

दीसे न्हानां अङ्गो, तदपि कई माधुरी भरी छे;
हजी ना दीहं जा जगत् सचळुं तोय, इसती. २

हती न्हानी ज्वारे हजीपण वधु भाषी प्रथमे,
नहि ए शुं जाणे निजजीवन निर्माणुं प्रणवे;
'दिनेदिने म्होटी विकसित कुसुमे बई पछी
'बरेलुं पोतानुं मधु भ्रमरने ए ठळबळे;
'अने मोहे जेथी भ्रमर सउ एका परिमळे
'प्रकाशे किन्तु, ए क्षणिक रगतो सौ नखीनकी!' ८

उगे, स्त्रीडे, फुटे, भ्रमरसह हेते रमी लीये;
अने ते उगेळी, घडी स्थिति घारी,
कीडा कर्ता कर्ता, मधुरकळी न्हानी विरमळे.
अने त्वारे त्वारे— १२

हती ना पूर्व्वे जे कदि नहि हती ते बई अशे
अने स्थिति त्वेनी क्षणिक नव को' बाद करळे! १४

સન્ધ્યા

મન્દાક્રાન્તા—

સન્ધ્યામાનુ ગગનતલમાં મન્દ જ્યોતિ પ્રસારે,
ને મેટીઠે નલિન, રત્નની ગાઢવી છે વિયોગે.
ઘાતાં છુટાં પ્રિયહૃદયથી હોય ના રક્ત નેત્ર
તેવીરીતે દુઃસ્વીહૃદયનો સૂર્ય જો ઝસ્ટ ધાય. ૪

ધીમેધીમે નિઝગૃહપતિ આવતાં પંક્ષીઓ ત્યાં
વિશ્રાન્તિના ગમીર હૃદયે શાન્તિમાં શાન્ત ધાવા. ૬

શાલિની—

પીઢી રાત્રી જ્યોતિ નિઃશ્વરે શું
ગુંથી છેલી પ્રેમના મગ્નચિન્હો—
મિત્ર ધાવા આસતંતુ દ્રવી જે
શિતિજે તે, મેઘ વૈરાગ્ય માટે ?
કે ના હોયે છાવ સુવર્ણની જે
માં મૂલ્ય શાન્તિના પુષ્પ મૃદુ,

सन्ध्यादेवीअर्पती होय् न सूर्ये
वञ्छि त्हेनी क्षेम रात्रि-गतिने ! १४

वा ना तेथी भेद उंडो रतिनो
होये मुग्धाहार्दने जीतवाने
वियोगे ! १६

मालिनी—

अधिक रसद तेथी गुप्त चेष्टा रतिनी
गगनपट रहीने शून्य कासार पूरे
नवीन विषम उर्मिथी. शशी अभ्र ढांकी
पट करी, मृदु हास्ये, फेंकतो गुं कटाक्ष
रतिमय कुमुदीने, सूर्यने आद्रपूर्ण. २१

नभरही रतिकेली स्थूल उपभोगवाने
प्रतिक्षण अवनिगुं आवता शुद्धअंशु.
जगअनुभव जूदा बद्ध ते अंशुओना
नव नव प्रतिदृश्ये एक होये तथापि,
हृदय विषम जेवां. २६

• मत्स्य

अञ्जनी गीत—

• हूवी तोय नहि भीजती आ
देह 'अदृश्य' रससागरमां,
ज्यां ऊर्मि खेप्रति उछळतां
• वेरे वारिने. ४

ऊर्मि शिख चहडी पडतांये
लेश न लेपन अङ्ग जणाये,
विटातुं वारिथी तोये
जूटुं जो ! लागे.

जो, निधिनीरमां भेळातुं,
रसवमने सुरस उर पातुं;
पीतुं तोये
तृप्त न जो, जो ! ए उर छे केवुं !
उरं विशाल धरन्तु देह ए
सौ विचिजलमां फरतुं रहे,

મત્સ્ય

ફરતું ને જોતું -

તોયે ના મેદ ધરે રૂપે. ૧૬

इन्द्रबजा—

તે રૂપ જુદું ન રહે વિચિથી
જે પોષતાં સ્થૂલ સ્વરૂપતત્વો;
તોયે રહી મિત્ર જલપદ્યજેમ
સાથે પછી અન્તિમ હેતુને તે. ૨૦

जलधोध

सन्ततिलका—

आ जो न्हे गिरिथकी जलधोध कारी,
नीचे धीमे उतरतो - मूलधी न एबो ! २

त्यां ए हतुं झरण न्हानुं मृदु रतिनो
जागृत भाव करतुं, रस निर्मले हा !
केवुं ? अहा, त्यजी तहिं निजजातिने ते,
निर्दोष रूप-शुद्ध बालपणुं मूकी; ने ६

जो, जो ! थई सरित नारीरूपे पछी ना
ते भावशुद्ध, यदि मोहित तेह करती,
ने स्त्रीचरित्र सघळां भजवी:-तरङ्गे
। नर्तन धीमुं, कुजितगान रवे करन्ती,
ने चक्रनाभी रविस्पर्शे हसी बतावी,
जो ! ते हरे मन— १२

जलधोध

अहा ! मूफी ए बंधु, ते
छे आ बन्धो पुरुष - हा, जलधोध कंवो
गम्भीर व्हे, भयरचित न मूल एवं !
छे रौद्ररूप-कदि बन्धु न कालकेरो
तहेना बंधा गुण ग्रहे जलस्थूलरूपे !
ने एथीये गभिरनाद करे उछाळी
वारिकणो, कदि कदि करी बन्ध त्यांनी
क्रिया बधी, दगथी गोपन राखवा, ने
पाषाण भेदी-कदि त्यां अह ! त्यां अफाळी
ते धोधना जलचरो, रमतां स्वच्छन्दे
ने लेश ना भीति कळी हृदये वहेतां.

मन्दाक्रान्ता—

खेंचे सैने निजबलथकी, उर ना प्रेम, वा तो
भीने त्हेनुं जलहृदय हा ! गुणगुं वज्र जेवुं ! २४

जाति जूदी, रूप गुण जूदां, मूलमां एक तोये.
केवो कारी ? अमल प्रथमे,
कथी नहि शकुं— २६

કમલ

શિશ્વરિણી—

સ્ત્રીલે પેલું જોને, કમલ રવિના શા કિરણથી,
અને તેથી પેલો રવિપણ હસે જો, નભવિષે !
હશે એવું તે શું કુદરતમાર્હિં જે સ્ત્રીલવતું
કદિ સ્ત્રીલે જે ના વિધવિધં ઉપાયો અતિ કર્યે !
હજીતો તે ઉમે કનકમયજ્યોતિર્કિરણથી,
તર્હિં બીજાં સ્ત્રીલે સુબધુકમલો જે રહી ગયાં. ૬

અહો ! તેવે કેવો ભ્રમર ઉડતો ત્યાં લટી પડે,
અને કેવાં પદ્યો રસિકઅલિને ચુમ્બન કરે !
વઢી શું એ ? હા, હા ! -
હવે કેવો ધીમે નલિન'પર તે ભુંગ ભમતો !
અને તેવી રીતે,
મૂલી પહેલાંને તે
ચરે, ખેટી લેતો સડ કમલને નિજ ગણીને.
અહા ! કેવાં હેતે નલિનપણ સ્ત્રીલે હૃદય, ને

કમલ

વઝી ચુમ્બે પાછાં, કરી ક્રીહા હેતે
રસમય વની ત્યાં ભ્રમરને. ૧૬

અરે, કેવાં જૂઠાં પ્રણયીહૃદયો જે કમલશાં
ત્યજી દે પોતાનાં રવિસમ પિયુને સહજમાં ?
અને તેયે કેવું ? -
હજી તો તે આમે કનકમયજ્યોતિથી ઝલકે,
છતાં ત્હેની સ્હામે, અરે, ત્હેની સ્હામે
હૃદયપટ સ્ત્રોલે ભ્રમરને ! ૨૨

મ્હને લાગે ત્યારે જગત્પ્રતિ જોતાં કદિ કદિ,
રહી શંકા તોયે, ‘ હશે શું એવીયે
કુદરતતણી રમ્યકૃતિ ના,
કરાવે જે આવું-પ્રણયીઝર ચાહે ન કદિ જે. ’ ૨૬

हृदय

हरिणी—

हृदय मम आ कुदे शायी ? न जाणुं बीजुं वधु
पण जलधिनी ऊर्मिओसः हरो कुदतुं कदि,
मिलन करतुं छन्दोरुपे, मिलावी स्वतालने. ३

रहमजी•शकुं ना उंडा भावो कदिकदि स्फुरताः
पलपल नवा भाव स्फुरे-बधुं रहमजुं कयमे ?
ममहृदय हुं जाणुं तोये बीजां वधु जे हरो
कयम करी उकेलुं हुं भावो उंडा ते उरना,
निजहृदय जे पूर्णरीते हजी रहमज्युं नथी ! ८

विधविध पडे चित्रो एमां, अने गत्कालनी
छवि पण रही साथेसाथे; बधुं उकेले कयमे ?
अहह ! तदपि दृष्टि पामुं सउ उर निर्खवां,
वळी कदि मळे कुंची जेथी उरो सउ खोलुं हुं- १२

विषम, नव ने उंडा भावो अहा ! सउ जाणतां
रुदन करुं के हास्य त्यारे ? कशुं रहमजुं न हुं ! १४

पर्ण

वसन्ततिलका—

जेवुं विचित्र जग आ अह! तेवुं पर्ण.

ने एथीये हजी वधु रुप एह केरुं—

गुंथायलुं विविध न्हानी नशोथी झीणुं

सुरङ्ग जे हरितथी मन खेंची लेतुं.

४

आव्युं, हती कुंपल, एवी अनेक जाति

शोभन्त वेली सुखदानवपल्लवोथी;

रातुं हतुं, जतुं रह्युं, लीलुं ते बन्युं, जो!

पीळुं थयुं—हजी कंड परिवर्तनो छे?

हा, ते पंडयु, तुटी पडयु, नव ते जशे शु

जे डाळीए प्रथम ते लटकी रह्युं 'तु'?

१०

त्यां ए हतुं प्रथम केवुं सुखे रमन्तुं,

उंचे रही ध्वज नी जय विश्वकेरो,

मन्दाक्रान्ता—

धीमे धीमे फरफरी अनिले, करी नृत्य हा, हा !

जो केवु ते सुरजकिरणोथी हसे स्पर्श थातां ! १४

जाण्युं कोणे परण पण ए तुच्छ जेवुं जणातुं

शादूँलविक्रीडित—

छे आ विश्वथकी विशेष गूढ, जेमां बधा नियमो छे ? १६

प्रभाकीट

वंशस्थ—

मृदुमृदु तेजनी अंशु वेरतो,
क्षणिक स्थिति नहि धारतां उडे;
हजीय जो ! अन्य सूतेजराशिने,
मुकी प्रभा निज, जगे ऐं शोधतो. ४

कदि न जाण्युं, 'निजमां प्रभा ज छे,'
न वा बन्नुं एम कदापि होय के,
'महा बीजी ज्योति विशेषशुद्ध, ने
'प्रपूर्ण, छे भिन्न वां शान्त, दिव्य ते.'
अत्ते पुरुषार्थ करे—

अहा ! जडे
कयमे करी, जे भूली रूप, शोधतो
बीजुं जगे; ते कदि ना कदि जडे ?
- न एम तो पछी थशे शुं कीटनुं ? १२

તર્હિ પછી વિદ્યુત શું ક્ષિતિજમાં !

• મીઠાઈ તેથી નયનો જતાં હતાં;
સ્વૂલ્યાં ક્રમે અન્તરચક્ષુ દિવ્ય, ને
ભૂલ્યો પ્રભાકીટ વિમોહ અન્યનો.

૧૬

•
અને કંઈ બોધ થયો ગણી, ઉરે
લજ્જા પ્રભાકીટ ધરે સ્વભૂલની.

૧૮

कोकिल

उपेन्द्रवज्र-वसन्ततिलका—

ए वृक्षडाळे छुपी कोण बेठी,
ने शब्द मीठा थकी विश्व पूरे ?
जो के जगे शब्द अनेक स्फुरे,
ना एसमा स्वर कदिपण सांभळ्या म्हें.
हा ! ए स्वरो कैक उंडा जता, ने
तेथी वधु जागृत चित्त थातुं;
— जाणुं न केवा मनभाव स्फुरे
तोयै म्हने जगत् आज रसिक लागे.

शुं ए हशे स्वरप्रभाव कदि न एनो
के चित्तमां नवीन कोइ विकार जागे ?
त्रा दूँति ए मदननी न शुं होय तेथी
जागे रति आज विशेष म्हारी ?

— हा ! ए उडी, छुपी मूकी निज डाळीने, जो !
ने बेठी पाछी वधुमोरभरेलीडाळे;

ते आम्रवृक्षपण शोभित तेथी लागे,
ना जोह विश्वे कदि होय बेने !

१६

चसन्ततिलका —

छे श्यामअङ्ग तदपि दूति एह ना शुं
केवी गमी मदनने उर खोलवाने ? !
ने एवं तो रस कदि सउ भेद जाणे
के 'श्याममां कंइक उज्ज्वलता रही छे,
'ने छे बधुं विषम सृष्टिविषे गुंथेलुं ?'

२१

हरिण

मन्दाक्रान्ता—

दोडे वेगे, रव श्रवणमां कैक झांखो थतामां;
विणासुरो रस हरिणनी ईन्द्रियने पोषनारां.
जाणे ना कयां गति निज थती, हेतु शो उच्च त्हेमां;
लोभायुं जे हृदय विषये अन्यने देखतुं ना !
घेलुं उभुं रसमय बनी, नादमां लीन थै, ने
चाल्यो वेगे समय वहतो, ते न थम्भे जराये.
ना आवे ते फरी कदि पछी, सुख के दुःखनो वा;
सम्भारे जे गत्समयने, मुखं शुं मानवी ना ! ८

केवुं, केवुं तनमय बनी ते रह्युं ? ना कदिये
छोडी त्यांथी जई शके कहीं नादना लोभथी ते.
एते द्वेषी दूरपथथकी बाणको' गुप्त छोडे,
ने विंथाये हरिण कुमळुं गानमां लीन जे छे. १२

अनुष्टुप्—

चंचळ नारीना जेवां डोळातां दीनलोचने
जूवे पारधी ने विश्व द्वेष, राग निर्दोषथी.

महायत्ने गुँधी आशमालाने दिन स्वप्नमां
•जूवे छिन्न थती दृश्ये त्हेनुं विह्वल मूकहार्द.
स्मृतिभ्रंश आयुनी ने विश्वनी लीला स्मरी
सम्मोह, नैराश्यथी थयेलां रंक लोचनो,
अन्तिम् धृष्टिपाते लई विदाय विश्वनी, बीडे
जीवनशेष निशान्ते, शोक-आकुल शान्तिथी. २०

मन्दाक्रान्ता—

शुं जाणे ते 'क्ररकर महापारधीनो छुपो रूही,
• 'नित्ये विंघे हृदय कुमट्यां ना दया लेश त्हेने.' २२

बुद्बुद

वसन्ततिलका—

ना ए हतो प्रथम वारिपटे स्थितिमां,
ने ना जरा नयनचित्र बन्यो हजी तो-
ये ते रह्यो गभिर, गोपन, शुद्धरूपे
वारिउरे, विमलरास कदि रमन्तो,
ने पूछतो स्वजन जे अधिकां शमन्ता
ते वारिना उदरमां स्थिति निज धारी
के ' त्यां रह्युं जलतले नव गुं भरेलुं ? ' ७

आवी तहिं समीरनी लहरी नवीन,
ने जोयुं त्यां जगत् चित्रविचित्ररङ्गे
पूरेलुं, जे उरकुतूहल आजसूधी
जोयेलुं ना नयन निज थकी कदापि. ११

जोयुं, फर्यो जलपटे भमतां रमन्तां,
बीजी वधु हजी छवि पण जोइ मोहे,

ने 'चिर हुं' गणी, 'स्थितिपण चिर' धासी,
जो ते रमे जलपटे - अह ! नाश पाम्यो ?!

• ना, ना बने !

• पण खरेखर तेम, आ तो

देखाय ना जलपटे बधु ते भमन्तो;

ने वारिनी नवीन ऊर्मिथकी गयो ते

जेथी बन्यो प्रथम हा, शमी ते गयो, हा ! १९

निमेषमां सड बन्युं: गणुं एक बे त्यां

क्रिया बधी शमी. लउं सत् ए बधुं शुं ? २१

मधुकर

मन्दाक्रान्ता—

आव्यो उड़ी मधुकर ताहिं पुष्प जेवुं खील्युं के,
ने चंपायो उदरपटमां स्निग्धताजीकलीना;
भेटीभेटी रस झुप पीतो, तोय ना तृप्त दीसे,
तेथी उडयो कुसुम नवलुं भेटीने तृप्त थावा.

—रीझ्यो ना ते, मूकी त्हेने
स्नेहे जूठो जो ! ते बेठो
नवीन कलीने गुञ्जतां कैक कूहेतो;
ने जो ! त्हेने प्रणयरवथी केवीरीते मनावे !
स्नेहे न्हेली, घेली पेली
कुमुमकली जो ! विकसे उर खोली;
ने त्हेमांथी भेटीभेटी
रसकस पीये — उर ना तृप्त तोये.

जो ! ते उडयो बळी ल्यजी, धीजी को' कली शोधवाने:
एवीरीते जीवन-दिममां पुष्पने शोधतो रहे ! १४

तेवे आवे नवभ्रमर त्यां पुष्पने सुंघवाने,
 ने भेटेलीकलीउपर ते बेसतो पूर्णहोंसे.
 जाणे ते शुं 'निजकली हती पूर्वमां अन्यनी को',
 'ने ते खोले उदर सउने भेटवा स्थूलस्नेहे?'
 जो! आवुं क्हे कथन कदि को', मानशे ते न साचुं;
 बन्धायो जे कुसुमकलीए जोई बीजुं शके ना!
 तेवी रीते, ना त्यां को'ये
 क्हेवा पेली कुसुमकलीने 'भोगी त्हारो जूठो छे,
 'छोडी त्हारुं तन, जई पछी भोगवे अन्यने ते.'
 माने ते ना, बन्ने सरखां
 स्नेही ना पण कामी छे जे
 भूले स्थूले, रति नहि उरे शुद्धअद्वैत तेथी.

२६

हा, हा! तोये
 तन्मय बनी, भ्रमर मधुने चुसतो केवा होंसे?
 ना किसारे कुसुम कदि को' - सर्वने भेटी लेतो.
 साचो प्रेमी कुदरततणो भृंग ए दौसतो, ने
 पापीजेवो शुद्धहृदयनो, सत्यनीति बतावे?!

३०

મધુકર

શિખરિણી—

ક્ષમા શીખી છેજો પ્રણયીહૃદયો આ ભ્રમરથી,
અને ત્હેનાંજેવાં પ્રીતિમય બનો આ જીવનમાં!!
ન હરુછો એવું તો કુદરત, સડને નિજબલે,
કરે પોતાજેવાં અકુદરતી બીજી નીતિથકા. ૩૪

शव

हरिणी—

नयन कदि ना छुपांछुपां हवे मलशे फरी;
गत्समयनी स्मृति ताजी हवे करवी नहि!
थइ गयुं बधुं ते कर्युं ना हवे बनशे कदि;
हृदयपटमां पडयां चित्रो कदि भूसशे नहि! ४

जगत् सघलुं जोतुं ते ना हती उरनी कथा
कथन अधिकुं तेथी वीजुं हजी उरमां हतुं:
नव कदि मुखे ते कह्युं म्हें, न त्हे कदि उचर्युं,
तदपि हृदयो जाणी लेतां छुपा सव भावने. ८

मधुजीवितमां जाण्युं म्हें ना 'कटुदिन आवशे',
'सकलक्षणनी माधुरीने जरा दुःख ढांकशे.'
पण समय ते आव्यो आगे — नथी पथ अन्य को;
रुदनपण त्यां व्यर्थ, ज्यारे विभुकृति एम छे!
अहह, प्रिय! हा! —
नहि मिलन शुं स्हारुं विश्वे फरी करी हुं शकुं?

रुदन करवुं योग्य छे शुं रही अहिं एकलुं ?

-वधु रुदनथी छे बीजुं शुं ? बरो हलकां करे !

पण जलद ना तेथी तोये हजी हलको नभे. १६

हृदय मम आ जाणे को'दि जवुं पडशे म्हने:

कवण रडशे दुःखियोगे तहिं पछी विश्वमां ! १८

जलधि

मालिनी—

- चलकचलक थातुं आ बधुं क्षेत्र शानुं ?
विपम न अहिं कांइ, एकरुपे छ्वायुं.
गगनपटसूधीमां एहनां अन्यरुपो,
—जलधिं न कदि होये ? — हा, यदि तेज क्यांथी ?
कनककिरण नाचे जो ! पटे ऊर्मिओना,
जलमहिं रही ज्योति — हा, न गुं ज्योतिनो ए ! ६

चंचळा—

- तेजना महोदधिमहिं भर्युं सुवारि आ
तेजथी प्रकाशतुं, स्ववीचिए विराजतां;
उछळे अनेकरुप वारि छिन्नभिन्न थइ
ऊर्मिशिखरे च्हडी, गति हजी उंची करी.
उच्च लहेरी कोक ने घणी खरी नीची बधी;
वारि तोय एक छे, न भेद मूलमां रती.

जलधि

दीपज्योत ! मेन्न छे, न सूर्य्यना प्रकाशथी:
तरङ्ग तेम भिन्न छे, न बारि सागरे कदि. १४

मोजुं एक लागतुं सरी जतुं क्षितिजमां,
मूल त्यानुं त्यां छतां जणाय दृष्टि भेदमां.
वाविकारथी थती गति दधिपटे खरे !
सूक्ष्मचक्षुथी जणाय - ना कदि बीजीरीते.
जो ! प्ढणे अनन्त एक उदधिविपे वसी
चिर ऊर्मि उठती स्ववारिथी फरीफरी.
उठी एक दिशथी बीजी दिशासूधी भमे,
वृप्ति पामीं रुपथी, स्वरुपमां पछी शमे.

उपजाति—

शमी पछी ते जलमां मळे छे,
अगाध ते सागर ज्योतिवाळ,
ना ते ज ऊर्मि फरीथी प्रकाशे,
ना रुप त्हेनुं ज फरी बने क्यां ! २६

हा, हा ! बयं शुं ? अह —
ते ऊर्मि जे एक समे हती, ते

धारी स्थिति निज क्षणिक, पाळी
उपत्तिस्थाने लय पामती, ने
'अंशो बधा भिन्न थइ जतां त्यां.

३०

ऊर्मिस्थिति जे क्षण भासती'ती,
विकार वा सत्य कहो गमे ते !
ते ते स्थिति लुप्त थतां, तत्क्षण
भेगी थती सागरवारिसाथे.

त्यांथी पळी जूथ जूटुं थतामां
भेळाय जातां भिन्नभिन्न थइने
वारिकणो, जेथी बन्धुं हतुं, ते
स्वरूप जूटुं रुपउदधिमां.

३८

जो ! ते कणो केम मळे फरीथी
जे भिन्न थइ दूर गया हता ते ?
- हा ! ते क्षणे ऊर्मि बीजी थती'ती;
ना, ना, कदि रुप ते मूलनुं छे !

४२

अगाधमां एक स्वरूपनां, ने
समान आकर्षण धारतां जे

जलधि

ते भिन्न तत्वो, स्वअनन्ततामां,
को'दि रहे भिन्न मळ्या पळीये ?
अनन्ततामां मळी लीन थातां,
स्वरूपनुं ऐक्य फरी शुं थाये ?
ना ते कणो को'दि मळे फरीथी !
— जे दृश्य ते जूथ जूँदाजूँदानां.

५०

वसन्ततिलका—

एवां थतां अधिक जूथ फरीफरी त्यां,
ने दृश्यरूप पळी, तत्व स्व मुक्त थातां.
ते भाविनुं जीवन, मुक्ति थया पळीये,
अंशुरूपे कर्हिं कर्हिं कदि दृश्य थातुं.

५४

हा ! मुक्ति त्हेनी रुपथी — नव तत्वथी, ना,
केमे शके जल जूँदुं निज वारिधिथी ?
तेवुं ज ते जल रहे स्थिर शान्त क्यांथी,
ज्यां गुण छे गति ? कयमे निजऊर्मिओथी
ते निधि, पूर्ण, गतिमान, अनन्त रूहेतो ?
तो बन्ध मुक्ति विचिनी पळी क्यां ? —

६०

આકાશ

સિંચરિણી—

જંચે જોયું મ્હેં તો નયન મમ ના ત્યાં ઠરી શકે,
અને મીંચાઈને જગત્ સઘલું શૂન્ય કરી લે. ૨

અહા ! તેવે દ્રષ્ટિ સુરજ'પર મ્હારી પડી પછી
મીંચું નેત્રો ત્યાં તો કનકમય કો' તેજ ફાળકે.

વઢી ડંઘાડીને જગત્'પર માંડું નજર ત્યાં
બધે વિન્દુરુપે અગણિત રવિશા નભ દીસે !
હશે સાચા વા ના ગગનતલના એ રવિ બધા,
તથા તેથી બીજા વધુ નભમહિં સૂર્ય વસતા ? ૮

મન્દાક્રાન્તા—

રુપેરી છે જગત્ સઘલું ચન્દ્રના સ્વીલવાથી,
ને લાગે છે રજનીમહિં સૌ શીત ને શ્વેત તેથી.
જો કે પેલું કનકમય ના —
આમ છે તે જ તોયે

आकाश

संगे रङ्गो विधविध दीसे, शुद्ध छे तेथी एमां.
ने त्यारे हुं
देखाये जे सन् कदि गणुं
नयनथकी जे लागतुं जेवुंजेवुं;
तेवुंतेवुं चिर कदि न रहे -
गगनपण हा ! मानुं त्यारे हुं केवुं ? १७

हरिणी—

रजनिमहिं ना चन्द्र त्यारे
तिमिरथकी जे काळुंकाळुं नभे सउ लागतुं,
नहि नहि हतुं पूर्व्वे एवुं, रविथी प्रकाशतुं.
जगन् तहिं तो दिव्यज्योते छवाइ रह्युं हतुं:
- नयनपण आ ग्वल्लां तोये हवे नभ श्याम कां ! २२

मन्दाक्रान्ता—

रुपेरी के कनकमय ना, नील के श्याम ए ना,
जे दीसे छे विषम नयने दोष ए दृष्टिनो शुं ?
शुं त्यारे ए वर्ण नभनो कोइ जोई शक्युं ना,
ने तेथी सौ कथन नभतुं बोलता जेम फावे ! २६

शिखरिणी—

मपाये ना त्हारुं उदरपट को'थी जगत्मां,
न वा क्हेवाये के अगणित वधु शुं चीज धरे?
न को' जाणे त्हारुं रुप अणुअणुथी बनी शके,
अने खाली खाली जगमहिं वसे तुं निजरुपे?
उंचे जेवुं रूहे तुं अहिय पण तेवुं रही शके,
तथापि नेत्रो ना विषम सघळुं ए कदि जूवे ! ३२

हशे पूर्वें तोये, न जाण्युं त्यारेये —
स्थिति त्हारी जाणी जन्म धरतां म्हें जगत्मां,
अने आजे जोउं, टळी भ्रान्तिने हु

तुज स्वरुप म्हारां नयनथी.

छतां लोको क्हे छे 'तुज जन्मपूर्वें पण अरे !
'हतुं ए तो एवुं; वळी रहेशे एवुं तुज गये'

अने एवुं जो तो तुज स्वरुपनो नश कदि ना
थशे शुं विश्वे ? ने अमरपद त्हारुं चिर रहे ? ४०

हुं तो ह्यांथी बेठां तुजस्वरुपनुं वर्णन करुं;
हशे, थाशे एथी अधिक मधुरां तुज वर्णननो

तथापि एथीं शुं ?

हशे शुं साची ए जडमनतणी स्वकल्पना ?

अने खोटुं बोले तदपि तहिंथी कोण कशशे

‘अरे ! ए खोटुं छे, मुजस्वरूप जूवो नयनथी ? !’ ४५

प्रतिविम्ब

वसन्ततिलका—

ना, ए न हुं ! पण कदि मुजजेवुं लागे
ए शुं ? नहि अहिं कंइ पण द्रव्य बीजुं
के तेहनूं रुप गणुं ? न शुं भ्रान्ति म्हारी ?
ना तेम—जो, रुप हले जरी हुं खस्यो के,
ने आ हम्युं पलकमां हजी हुं हसुं त्यां. ५

शुं ए बधो भ्रम ? कदि मन मानतुं ना,
तोये उठे स्वर कदिकदि, 'ए न साचुं
'जे ना धरे स्वगुण को'पण चित्रजेवुं-
'शुं ए इशे जइ ? छतांपण केम चाले ?'
शंका वळी घसडी उर कल्पनामां
'ए भेद छे जलमहिं ! मूलमां कशुं ना,
'ने चित्र ए नयनदोष, न सत्यछाया.
'मोहे जणाय प्रतिविम्बसमुं पछी ए ?'
भ्रम ए बधो—मन शम्युं; नव वाणी. १४

ज्यांज्यां कदि जलमहिं करुं दृष्टि त्यां त्यां
 आवी उभे, नयन जोई शके न मार्ग;
 ने जोउ त्यां ममक्रिया, रूप, गुण, चित्त
 म्हारुं, जले दृगञ्ज भेद बने तथापि ! १८

शुं मानुं हुं असत् ए ? मुजजेवी त्यारे
 क्रिया बधी क्यम करे ? वळी सर्व स्थाने
 आवी उभे क्यम करी, मूल एकरूपे ?
 ने जोउं आ नयनथी पछी ए बधुं गुं ? २२

વેલી

શિશ્વરિણી—

હતી ન્હાની ત્યારે શરણ પળ પોતાતણું દીસે;
વધી તેસાથે શું નિજશરીર તેવીજ સ્થિતિમાં
રહેશે ? ને તેથી પ્રિય ઇતર વિકાસઅરથે,
અને ડંચેડંચે વઢગી રહીને આમ અઢવા,
તથા પોતાના સૌ મધુરગુણ દ્રશ્યે સ્વીલવવા,
બતાવી વેલીયે રસજગતનું અર્ધઅઙ્ગ છે,
હવે શોધે જો તે નિકટ, દગ માંડી, હૃદય કો'. ૭

અહા, પૂછે તે ત્યાં મધુરરવથી, વૃક્ષ વઢગી,
ઉગેલાં પાસેનાં “ગૃહણ કરશો રંક ડર આ ?”
ન બોલે ત્યારે તે વટ, વચન માની અળમૂલાં,
ન વા ધાર્યું મૌને અધિક ડર. આકર્ષુ પ્રિયનું.
મૃદુવેલી તોયે શરમ ભરી સ્નેહે કણ્ઠ વઢગી
મનાંવે બ્હાલાંને “પ્રિય ! વચન બોલો સ્મિત કરી
‘હું છું ત્હારો ને હા ! પ્રિય મમતણી તુજ જગમાં !’

“पत्नी बन्ने साथे, धरी पथ ज अद्वैतस्तिनो
“बधी शुं, ए शुं ना हृदय गमतुं प्रिय तुजने?” १६

दीसे नेत्रे तेवां
हतां जूदां देहे, रसिक जगनां अङ्ग अरधां
थतां साथे केवां भूली जई बन्यां एकरसमां! १८

कुसुम

शिखरिणी—

हनुं न्हानूं ल्यारे 'कली हजी' कही लोक ल्यजता;
थतां म्होटी आजे 'कुसुम मधुरं' बोली, हसता
वधे पासे लेवा, अधीर बनी 'बीजा लइ जशे,
'तथा गृहेषु विश्वे रसविहीनसाक्षानपशुशुं !' ४

खील्युं त्हेनीसाथे परिमल मधु विश्व प्रसर्था;
वहे छे नित्ये ते रसिक उरने शोधी मलवा.
नहि तेवुं त्हेने, हजी तेवुं त्हेने
हृदय रसभीतुं कहिं मळ्युं,
अने शोधे मिळ्या ! अहह —

मन्दाक्रान्ता —

खीलेंलुं आ कुसुम कुमळुं एम ने एम जाशे !
सुगन्धे ते हृदय लळतां शोकभीतुं छवाशे. १०

'खीलेंलुं हुं' कयम स्वमुखथी मुग्ध ए सर्व्व कहेशे ?
छुपावी कयां कनकसम आ देहने राखी रहेशे ?

वेली धूजे मलयअनिलथी, पुष्प तेथी ज्वीले छे,
 त्हेने सीक्ये रससुफलदा विकसे पूर्णहोंसे,
 - एकान्ते निर्जन शुं अरण्ये ते वृथा नष्ट थाशे;
 मालाथी शुं प्रणयहृदये ना कदि ते भीडाशे ? १६

मिथ्या त्हेनुं जीवित जगमां ! ना हजी प्रिय लाध्यो
 तेथी झूरे शीतहिमकणे, उर ना अश्रु ल्होवा.
 को' ना क्हेवा “ रुदन प्रिय शां ? हुं छतां विश्वमां छे
 “ एवं ते शुं नहि कदि त्हेने उर संतोष आपे ? ”
 ने मुंझाये; कही नहि शके - कोण छे सुणबा त्यां;
 छे स्वार्थी सौ ! रस नहि सींचे वेलीने पोपबा, ने
 दोडे लेवा परिमल मधु, उरशुं स्नेहसूनां.
 वेली विना रही क्यम शके ? — २४

तेवेतेवे मधुकर बहु आवता गन्धमिपे,
 जूठा स्नेही रस लइ उडे; चिर ना एकरुपे
 र्हेता साथे तन्मय बनी, २७

पंखीडुं

शार्दूलविक्राडित—

भेदी कोष अदृश्य-जे कृति कदि

ना शून्यथी उकले

जूवे ते अवनिप्रभा, त्यजी हती

जे कोषमां व्यापती,

जे जे वर्ण विचित्र गर्भ दीसता

ते ते बधा दृश्यमां

देखी मुग्ध थतुं, नहि स्हमजतुं,

‘शुं ए बधुं सत्यमां?’

४

आभे उज्जवल को’ अधिक भूमिथी

ज्योतिद्विरुपे सजी

जोई, आश विशेष उन्नतिविषे

व्यापी रतिथी, पछी

जो ! उडे नभ दिव्यज्योतिरचित -

स्वानन्द हेतुप्रति

पंखीडुं

मूकी निज निवास छुद्र रसनो,
पांखो प्रसारी पूरी. ८

‘वच्चे ब्रेणी नथी गुं?’ एवं वदतुं
ते पंखीडुं उडतुं

धारी उर अमोघ आश; बलथी,

अञ्जनी गीत—

जो ! उडे आभे आनन्दे
वणभीति, परनी परवाने
त्यागी, राची, म्हाली सुखे
पंखीडुं केवुं ! १४

मुक्तिने शाने ते शोधे,
रहेतुं जे मुक्तिमां नित्ये ?
आनन्द ए मुक्ति-हेतुने
जीवनमां जोतुं. १८

વન્ધન લેશ 'ન સાંસ્રી શકે તે
'- જે નીર્મ્યુ ના ત્હેનેઅર્થે,
આહુતિ આપીને ત્યારે
મુક્તિ તે લેતું.
ના ઈચ્છા છે ત્હેને કાં'યે,
ઈચ્છા હોયે તો આનન્દે,
જોવાને સ્વગુણ તે ઉઢે
જોતું, જગ જોતું !

૨૬

આત્મપ્રતિભા શી ચમકે છે
નેત્ર વિશાલ અને કૃતિમાંયે;
ત્યાંથી તે નિજ ગુણ પ્રસારે
સ્વચ્છન્દે વ્હેતું.

૩૦

तारक

मन्दाक्रान्ता—

चाल्यो भानु क्षितिज'परथी रोप के होंसथी वा
जाणुं ना ते, तदपि दिसती झीणी रेखा रहेली
पीळी राती क्षितिज'परने दूरये त्यांथी आभे
गाढी पहेलां, जरीजरी धीमे आळी थातां मळी ते
उंचाउंचा गगनपटमां, होय ना चित्र लेख्युं !
केवी केवी मळी पळी जती मूलमां ? योग केवो !
त्यां उभेलो नयन कदिये होय ना सूर्यकेरु
डूबी देहे, रही पण गइ सूक्ष्म त्हेनी निशानी ! ८

किन्तु बोले “रविसुम, नहि भिन्न वा न्यून तेथी
“लागे न्हानो अधिक रविथी दूर दृष्टिथी त्हेमां”.
के घेरायो अधिकपटथी, होय खाली तथापि;
वा ना एवी विषम कदि आ दृष्टि म्हारी बनी शुं ? १२

ज्यांसूधी ते रवि नभ हतो, तारलो कयां रह्यो'तो ?
 के साचुं ए रवि पळी थयो, ज्योतिनी अंशुमांथी;
 शुं ते पेहेलां रुप नहि हतुं एहनुं आभमां ? के
 पूर्व्वेथी ए गुप्त रहतो, आज भेटी रविने
 ग्वील्यो देग्वी निजसम बीजुं रुप आ विश्रमां शुं ?
 ना वा बने वळगी मूलमां एकरुपे रह्यां'तां
 के पाछो ए क्षितिज'परथी रुप बीजुं धरीने
 आठ्यो जोवा जगत् सघळुं अन्धकारे वसेलुं ? २०

एवीरीतै नभपट रह्यो अन्धनिशासूधी, ने
 झांखांझांखां किरण भूमिने आपतां सूक्ष्मरुपे.
 उपा थातां मळी पळी गयो ज्योतिरुपे रविने २३

નિવેદન - પૃષ્ઠ ૧૭ ઉપર ૬૩ીં લીટીએ
“સુકાવ્યૈશમાં” આપ્યું છે ત્યાં “સુકાવ્યૈધમાં”
એમ વાંચવું; અને પૃષ્ઠ ૨૮ ઉપર ૪૪ીં લીટીએ
“નહિ” છે ત્યાં “તર્હિ” વાંચવું.

ટીકા

ઉપા

ઉપામાં પ્રકૃતિનું નિરૂપણ છે. ક્યાંક વહન ખણિત થયું છે તે કાવ્યમાં સ્વભાવોક્તિ અને ઉપમાના ઉત્કર્ષને લીધે.

૧-૬

શૂન્ય - રસ 'શૂન્ય' અને અન્ધકારયુક્ત; 'વિશ્વ' નું વિશેષણ.

કદિ નહિ અશ્રુ ઢાળી-હિમાશ્રુ ઢાળવાની ચેષ્ટા એ વિયોગના પરિણામરૂપ. 'નહિ શું' એ 'જાણે ન હોય' એ ભાવમાં.

નલિની - ત્રીજોનો પ્રત્યય 'એ' લુપ્ત.

રજની દુઃખદ - 'દુઃખદ' તે 'સખીવિણ સૂની' હોવાના કારણે 'કષ્ટ' શબ્દનો પ્રયોગ અહિં સાભિપ્રાય છે.

દેવી - વેદસમયથી ઉપા દેવીરૂપે મનાયલી છે.

નિજ - 'નલિની' માટે.

હુસે કેવી હોંસે-સજીવધર્મશીપણથી પ્રભાતના સમયે કમલના વિકાસવામાં હાસ્યચેષ્ટાનું આરોપણ અતિશય સ્વાભાવિક છે. ઉપાસખીનું પુનઃમિલન એ હાસ્યનું ઉદ્દીપન અર્ક માત્રી લીધું છે, પણ ખરી રીતે તો સૂર્યોદય થવાનો હોવાથી પોતાના પ્રિયતમના સંયોગની આશા એ જ કમલિનીના હાસ્યનું પોષક અને કારણ છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર છે.

કરુણરસમાંથી હાસ્યશ્રુ ગારરસમાં ભાવનાનું પરિવર્તન વસ્તુસ્થિતિને અનુસરી તેમજ પ્રેરિત ઉદ્દગારોના વદનને અતિશય યોગ્ય છે.

૭-૧૪

દેવી-તે ‘સંગીતધ્વનિ’ માં રનેહાંજલિ અપાયેલી તે વ્યક્તિને ઉદ્દ્યોધી. હાં દેવીનેમાટે જે ચાર ભાવો (૧) વાચ્ય, (૨) વ્યંગ, (૩ અ) શુદ્ધ ધ્વનિ અને (બ) મનઃકલ્પિતધ્વનિ લેવામાં આવ્યા છે તે ભાવો અર્થે પણ સમાનધર્મી હોવાનો કવિનો આશય છે.

મુક્તિ ના તિમિરતતિથી - રસશૂન્યતામાંથી મોહમય પ્રવૃત્તિમાં વિશ્વના સંચારની અહિં સંભાવના છે. કવિ તો એને ‘મુક્તિ’ માનવાને પ્રેરાય છે. અહિં મુક્તિના પરિણામરૂપ આનન્દ વિશ્વના અનેક દ્રવ્યોમાંથી પ્રકાશે છે જેનું વર્ણન એ જ પરિચ્છેદમાં આપ્યું છે.

આનન્દ વાતું - જગતમાટે મલયાનિલથી આનન્દ ઉદ્ભવવાની ઉત્પેક્ષા કિંવા મલયાનિલનાં વહનમાં જગતના આનન્દના દર્શનનું આરોપણ પ્રકૃતિના સ્પર્શથી અનેક વિષયોની ઉત્પત્તિના સૂચનરૂપ છે.

ને વેલીના ... શરમભર્યું હુસી - ઉપકાલના મન્દ મન્દ કનકમય પ્રકાશમાં 'વેલીના પત્રપત્ર, કુસુમિત કલીઓ ને પુષ્પની પાંદડીઓ' જે આનન્દ નૃત્ય કરી રહ્યો છે તેને અહિં દેવીનાં 'શરમભર્યાં' એટલે વિનયમય હાસ્યની એટલા કદપી છે. વર્ણન સ્વભાવોદિતના પોષણરૂપ છે.

ભૂમિ - અહિં પૃથ્વી; સપાટીપરની જમીન.

રોમકુપે - તૂણે તૂણે.

પુલકિત થતી - આનન્દના અતિશયના ધ્વનિતાર્થે. શૃંગાર એ સ્થાયીભાવ છે.

ધન્ય - મર્જલસૂચક.

૧૫-૨૦

રમત કરતી મેઘ - મુગ્ધાની આવી નિર્દોષ એટલાથી શૃંગારના સ્થાયીભાવને સવિશેષ પોષણ મળે છે. પાલવસાથે રમત કરવી એ ઉત્સાહ અને લજ્જાના સૂચનરૂપ. અહિં ઉપામાટે પાલવ તે મેઘ. રૂપક અલંકાર છે.

દિનમણિસહ - ‘દિનમણિ’ તે રવિ અને શુક્ર ઉભયમાટે.
રત્નેહાંજલિમાં એનો ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે

અર્જુ ધીમે ઉંઘાડી - આ બધાં શ્રંગારની સ્થૂલતાનાં લક્ષણો છે.
શરમભર્યું હાસ્ય કરવું, રોમક્રુપે પુલકિત થવું, પાલવ આડું જોઈ રમત
કરવી, ધીમેથી અર્જુ ઉંઘાડવું ઇત્યાદિ પુરુષને લલચાવવાની પ્રકૃતિ
(માયા) ની આ વિધવિધ વિધથી ચેષ્ટાઓનો (અનુરાગિણીના લક્ષણરુપે)
અહિં ધ્વનિ છે.

માધુર્યની શી - ‘શી’ એ પૂર્ણતાસૂચક.

રસમાલા - ન્હાની ન્હાની વાદળીઓથી રચિત શ્રેણીને અનુલક્ષીને.

છાબસુવર્ણમાં - કનકમય ગગનના ઉપમાનરુપ. ‘માં’ પ્રત્યય
‘છાબ’ને લાગુ પડે છે, ‘સુવર્ણ’ને નહિ.

ગતિ - ‘ગતિ’ને અર્પણ કરી શકાય એવું દ્રવ્ય કહેયું છે.
પ્રાતઃકાલ પછી જ જગતમાં જગૃતિ ઉત્પન્ન થવાની અહિં સંભાવના.
પુરુષમાં દૃશ્યચેતન પ્રકૃતિના સંબોગ પછી જ થાય છે એ ધ્વનિ.

૨૧-૨૨

મમ ઉર થતું એથી - આ દૃશ્યના અવલોકનનાં પરિણામે મ્હને

પણ એમ થતું કે હુંયે દેવીનીસાથે જગતને કાઢકે નવીન ગતિ, તે દેવી ? એમ અને માધુર્યપૂર્ણ, આપવામાં સહાયબૂત થાઉં. અહિં ઉપાસાથે દેવીનો પરસ્પર સદૃશ એના વાક્યાર્થનો ઐક્યારોપ વર્ણવ્યો છે.

સૂર્ય

વૃત્ત સદો અને અભ્યસ્ત શિખરિણી છે, કાવ્યભાવપ્રવાહ અને વ્યાંચન આવી યોજનાથી વિશેષ ગ્રાહ્ય અને રસમય બનશે એવી આશાથી જ આ પ્રયોગ સ્વીકાર્યો છે. સંગીતના વહનને જેમ યોગ્ય લાગ્યું તે પ્રમાણે ઉદ્દગારોને ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સૂર્યની ઉદ્દિતથી અન્ય એવા મહાપુરુષના ઉદય, સ્થિતિ અને અસ્તનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. વળી ઉદય, સ્થિતિ અને અસ્તના સમયના પ્રમાણનેયે ધ્યાનમાં લઈ પરિચ્છેદો પ્રથમ પાંચ, ત્રણ અને પછી છ લીટીના યોજ્યા છે. અન્તિમ પરિચ્છેદ અન્ય કાવ્યના અન્તિમપરિચ્છેદોની માફક સારરૂપ છે.

ધમકલચુ - મદપૂર્ણ; લવ્ય.

ત્યારે - આવી તેજેમય અને મદપૂર્ણ સ્થિતિનાં પ્રથમ અર્કુરો ખીલ્યાં ત્યારે.

ટીકા

યુગાન્તે - મૃત્યુ વા અન્ય સંભવિત ધુનજન્મો અને માત્ર કદપ નહિ પણ કલ્પો પછીયે.

નવકનકજ્યોતિધોમી પડે - “કીર્તિ”કેરાં કાટડાં પાડ્યાં નવ પડંત” એ ભાવનાના અનિશયાર્થે.

૬-૮

મહા જ્યોતિ - મધ્યાન્હમાં હોવાથી ‘મહા.’

મહી - ‘જ્યોતિ’ અતન્ત અને લિપણ હોવાના સ્થયનરુપ.

પૃથ્વીનેસ્વહૃતિબલે - માત્ર સ્થૂલસૃષ્ટિપર જ તેણે પ્રાધાન્ય મેળવ્યું એટલું નહિ પણ ‘ગગનદલ’ ને યે સૂક્ષ્માં તેણે પોતાનાં પ્રખર કિરણોથી ધ્રુવવ્યું છે. વ્યંગ્યમાં જનસમાજની સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે બુદ્ધ, કૃષ્ણાદિ મહાપુરુષોની કીર્તિ કેવલ દૃશ્ય જગતથી અટકતી નથી પણ સ્વર્ગ યા પર એવા ‘ગગનદલ’માંયે તે વિશિષ્ટરુપે રહે છે.

૯-૧૪

આ ઉભય શ્લોકોથી કવિ પોતાની માન્યતા પ્રતિપાદન કરવા માગે છે. કીર્તિ પણ અમર નથી એ ભાવનાને, કવિએ સૂર્યાસ્તના વ્યગથી કમશઃ પોપણ આપી અન્તે ‘ના શેષ સ્મરણ રહ્યું તહેનું બાકી’ એમ દર્શાવી, દૃઢ કરી છે. સૂર્યનું પુનઃદર્શન પ્રભાતે થવાના કારણે સૂર્ય

ચિર હોવાની શંકાને સ્થાન રહે એવા ભયથી કવિએ આગળથી જ ‘રજની બધાં’ એમ જણાવી રહેલી પૂર્વથી નિષેધ કર્યો છે.

૬૦૫ - કેટલાંક શાસ્ત્રોની પ્રલયની આશંકાને કવિ થોડા અપવાદ સાથે કબૂલ રાખે છે. ‘૬૦૫’ એ કીર્તિનો પ્રલયમાં નાશ સૂચવવાને માટે. ‘૬૦૬’ એ કેવલ કલ્પનાના અને ભાવિના અગ્નિના પરિણામરૂપે.

આજે નહિ તેજ કરોડો વર્ષે જ્યારે વિશ્વને મહાપ્રલયનો અનુભવ થશે ત્યારે કવિએ દર્શાવ્યા પ્રમાણે ચિર જણાતી યુદ્ધ કૃષ્ણાદિની સ્મૃતિ, ‘કીર્તિ’ અને ચારિત્ર ભવિષ્ય માટે નાશ પામશે અને તહેનું ‘શેષ સ્મરણ’ સૂઝા રહેશે નહિ.

જલધિપટને પાર - દષ્ટિ-સ્મૃતિના મર્યાદાઉલ્લંઘનના સૂચનરૂપ. વાચ્ય અને વ્યંગ ઉભયભાવે સહેતુક છે.

૧૫-૧૮

જગતતલમાં - દશ્ય કિંવા સ્પૃશ્ય સૃષ્ટિમાં. સૂક્ષ્મરૂપે કદાચિત્ રહેનાં આંદોલનો રહેતાં દશે એવો ધ્વનિ છે.

બીજા

આ કાવ્યમાં અત્યંત અણ અને વિભુરૂપે પૃથક્કરણ કર્યું છે. એક સુદ્ર જણાતું ‘અહમ્’તત્વ આ અખિલ બ્રહ્માંડ કે જે ‘અહમ્ નથી’ રહેલી સહામે પોતાનું વ્યક્તિત્વ-અસ્તિત્વ ટકાવી રાકે છે એ ઉપરથી

ટીકા

એના ગર્ભિતપ્પલની ઓખી સામાન્યજનસમૂહને થવી જોઈએ; પણ આ ગૂઢ અને કઠિન સ્ત્રીનો સાક્ષાત્કાર ધણા જ થોડા કરી શકે છે. ‘બીજ’ના કાવ્યમાં આ સૂત્રની ભાવના ઘટાવી ત્હેને પ્રકૃતિના વિકાસક્રમના નિયમથી વિશેષ પુષ્ટિ આપી છે. એક તુચ્છ જેવાં જણાતાં બીજમાં તે જાતિના વૃક્ષોનાં અસંખ્ય અરણ્યો સમાયલાં છે એ જ્ઞાન જેટલું અનુભવવું કઠિન અને દુષ્કર છે તેટલું જ તે સત્ય છે.

૧-૬

જગત સઘળું ... એનીમાંહિ - પરિણામ પામતાં, સર્વ રૂપાન્તરોના મૂલરૂપ બીજ કે જેમાં તે જાતિનો અખિલસંસાર સમાયલો છે. વડના ન્હાનામાં ન્હાના ટેટામાં અને ત્હેમા રહેલાં અસંખ્ય બીજમાં વડસકલનું જગત ગર્ભિતરૂપે રહ્યું છે. પ્રત્યેક પીંડમાં બ્રહ્માંડ હોવાની સંભાવના જેટલી માનવજીવનમાં સત્ય હોવાનું શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન ક્યું છે તેટલી જ અને તેવા જ રૂપમાં તે ભાવના જડપદાર્થઅર્જેયે સત્ય છે એમ ધ્વનિ.

ઝીણું અર્જો ... ગર્ભ વિરાટજેવો - પુરૂષના સ્ખલિત વિર્યમાં અને સ્ત્રીના રંજમાં ગતિકરતાં અનેક અદૃશ્ય જીવાંશુ ક્રમે ક્રમે વિરાટરૂપ લેશે એ કોણે જાણ્યું હતું? અને ત્હેનાં અતિશુદ્ધ અર્જોમાં તે વિશાલરૂપને ગર્ભરૂપે રાખવાની ત્હેની શક્તિની કલ્પનાપણુ

* અણુસમા તે પ્રત્યેક બીજમાં, એમ કહેવાનો આશય છે.

સામાન્યરીતે કેમ માનવામાં આવે.

ના, ના એવું દીઠી - અને કદાચિત્ પ્રથમ ભામે આ સિદ્ધાન્ત અસત્ય જેવો જણાય તોયે શુ એવા બનાવો આપણને દશ્યરુપે જોવાના નથી મળતા ? ભારે સ્થલરુપે જે પરિણામો હું જોઉં છું તે ખોટું ? ‘દષ્ટિ’ એટલે વ્યંગાર્થમાં ‘બુદ્ધિ’ અને ‘દષ્ટિના વિષય’ હોવામાં અજ્ઞાનરુપ માયાનું સચ્ચ છે. ગમે તેમ હો તોપણ એક બીજ (પુરુષ)માંથી પ્રતિક્ષણે અનેક નવીનરુદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થવાનો અનુભવ ક્યારે પ્રથમ જ થાય છે ? અર્થાત્ આવા અનુભવો દશ્યરુપે ઘણીએ વખત થઈ ગયા છે.

૭-૮

દૃષ્ટાંતરુપે કવિ ભાગવતમાં વર્ણવેલી વામનની કથાને આગળ કરે છે. ત્રણ પગલાંથી અખિલ બ્રહ્માંડને ઘેરી લેવાની વામનની ચેષ્ટામાં બ્રહ્મનો આજ્ઞ અને વિભુરુપે ઉદ્દેશ્ય દર્શો છે. કવિના આ કાવ્યમાં આ જ ભાવનાને પુષ્ટિ આપવાનો ઉદ્દેશ છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. આ વિરાટરુપ કે જેણે આખાં બ્રહ્માંડને ઘેરી લીધું હતું તેયે મૂલબીજરુપે અદ્વિતિના ગર્ભમાં સમાય શક્યું હતું. અહિં “ત્રણપદમહિં સષ્ટિધેરવા” ના કાર્યની અસંભાવ્યતા વર્ણવવામાં આવી હોવાથી અસંભવાતકાર.

પરમ સત્-વ્યંગાર્થમાં સત્તરૂપ જ્ઞાન; ધ્વિર.

ગુપ્ત છે ગુપ્તથીયે - સ્થૂલસૂક્ષ્માદિ દ્રવ્યોમાં જે અગોચર છે તેથીયે વધુ અગોચર; અને એમ હોવા છતાંયે તે 'અણુઅણુમહિ' વ્યાપ્ત, અને અન્યરૂપે બીજામાં જેમ તેજતિનાં અરણ્યો પ્રત્યક્ષ છે તેમ પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં તે આપણે જોઈ કે જાણી શકતા નથી. 'અણુ અણુમહિ' વ્યક્ત' અને 'દષ્ટિ ન દેખે' એમાં ભાવનાનો તીવ્ર વિરોધ 'વિષમતા'-અજ્ઞાનતાને વધુ પ્રત્યક્ષ કરવાની ચેષ્ટાને અર્જું સહેતુક છે. જ્ઞાન સત્ય અને જગત્ મિથ્યા હોવાના સિદ્ધાંતનો ઉલ્લેખ 'તેથી લાગે વિષમ સધળું સત્યરૂપે' એ વાક્યથી કર્યો છે.

ને તહેમાંથી એકતોયે - મૂલ માયાનું સ્વરૂપ કેવલ અજ્ઞાનતા જ હોવા છતાં તહેમાંથી પરિણામોરૂપે તહેનો વિસ્તાર કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ મત્સરાદિથી અધિક અધિક થયો છે. 'વન' વ્યંગાર્થમાં 'દુર્ધટતા સૂચક છે.

મેઘ

આ દૃશ્યજગતમાં આત્માનું જીવભાવમાં રમણ મેઘની અન્ય એવી ઉક્તિથી તહેની અનેક ક્રિયામાં કર્યું છે. આ બંને ભાવનાઓ સાથે

દષ્ટિમાં રાખી જે કાવ્યનું ન્યાયન કરવામાં આવશે તો ભાષા વિશાલરુપમાં
ઝીલાશે એવી આશા છે. આ આખું કાવ્ય ‘સંગીતધ્વનિ,
(પ્રથમધ્વનિ)’માં આવી ગયું છે. ‘ઉદ્ઘાટન’માં આપેલી એની ટીકા
અહિં થોડાક ફેરફાર સાથે આપવામાં આવી છે. કુદરતના એકદ્રવ્યપ્રતિના
આ ઉદ્ઘારોને અહિં પુનઃસ્થાન આપવામાં કંઈ દોષ આવ્યો હોય
એમ મહાઈ માનવું નથી.

૧-૪

તેહ - મેધ. ‘મેધ’ શબ્દ ન મૂકતાં મેધના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. જીવને પણ આ સર્વગુણો યથાર્થ લાગુ પડે છે.

વિશાલ વ્યોમે - અનન્ત અક્ષાંડમાં; દસ્ય જગતે.

સૌ દિશામાં - અનેક વિષયોમાં; વિષયનો અહિં શ્રુતિ મલિન
કિંવા સંકુચિત ભાવ લીધો નથી.

જાણે કીધું નિજ અર્થે જ વ્યોમ - જાણે પોતાના જ ઉપયોગને
માટે આખું જગત્ત બનાવ્યું ન હોય! જીવ (આત્મરુપે)ની પોતાની જ
આ કૃતિ સ્વવિલાસઅર્થે છે છતાં અજ્ઞાનનેલીધે જીવ તે જાણી શકતો
નથી એવો ગાંઠિતહેતુયે ઉદ્દ્યોધનમાં સંકલિત છે.

ભેટ છે તે પ્રેમભાનુ - મેઘઉપર સૂર્યના કિરણો પડવાની ક્રિયામાં મેઘના ભેટવાની એટલા કલ્પી છે. અહિં ઉભયતો અન્યોન્યપ્રતિ પ્રેમ હોવાની કવિની કલ્પનાને સ્વભાવોદ્ધિતથી પોષણ મળ્યું છે. વ્યંગાર્થમાં જીવ ધીમેધીમે પ્રેમ-ભક્તિના સંસર્ગમાં આવે છે.

કૃષ્ણ - શ્યામ; કાગો, વિકારાદિ આવરણયુક્ત.

શરીરે - સ્થૂળરૂપમાં; દેખાય છે તેવી સ્થિતિમાં.

શોભી રહેતો સ્વરૂપે - મેઘનું મૂલરૂપ બાળ્ય છે, અને તે શ્યામ નહિ પણ શ્વેત છે એટલે સૂર્યનો પ્રકાશ વાદળો ઉપર પડતાં, જે કે પૂર્વે તે કાળી દેખાતી હતી પણ હવે તેના મૂલશુદ્ધસ્વરૂપે શ્વેત જણાય છે. કાવ્યઅર્જ ફોલોપેક્ષાસિદ્ધિવિષય છે. વ્યંગાર્થમાં - જીવમાં પ્રેમભાવના ઉદ્ધિત થતાં, વિકારાદિનું તેટલા વખતમાટે શમન થાય છે એટલે જીવ કે જે મૂલ આત્મસ્વરૂપમાં શુદ્ધ છે તેની ઝાંખી થાય છે.

અર્કગિમ્બે - સૂર્યના પ્રતિબિમ્બરૂપ કિરણોથી. પ્રેમ એ ઉપમેય છે. આત્માના ગુણરૂપ-પ્રેમને સંપૂર્ણ-રસમય આત્મા પણ ગણી શકાશે.

છાયા - અજ્ઞાન; માયાનું આવરણ.

એ છાયા ના અન્યની ... નિમિત્તે ભરેલું - એટલામાં સૂર્યને એકાદ ન્હાની વદ્ધળીએ ઢાંકી લીધો, ‘તેથી તે (સ્થૂલરૂપે) નિમિત્તે ભરેલો લાગે’ છે. આ છાયા જે સૂર્યને ઢાંકે છે તે કોઈ ખીણ અદૃશ્ય ચીજ નથી પણ વાદળ પોતે જ છે. વ્યંગાર્થમાં - માયા એ કોઈ દ્વેત વસ્તુ નથી પણ આત્માનું પોતાનું જ એક અર્જ છે. પૂર્વનું આરોપણ ચાલુ રાખીએ તો પ્રેમમાં મોહ થવાથી તે શુદ્ધસ્વરૂપ ઢાંકી લે છે, પણ એ મોહસુદ્ધાં આત્માનો જ એકાદ ઉતરતો ગુણ છે એમ કવિ માને છે.

૧૩-૨૨

દહકેરી - અસારસૂધીની ક્રિયાઓ સર્જના પરિણામે પોતાના ઉપર થઈ હતી પણ હવે મેધ ત્હેનો ભોક્તારૂપે અનુભવ લે છે.

વેગથી - ઉત્સાહમૂલક.

શા નિમિત્તે? - ચિત્તની વૃત્તિઓ ક્ષણેક્ષણે બદલાતી હોવાના મૂલકારણથી અજ્ઞાત હોવાથી.

પરિવર્તનો - મેધ ગતિથી અનેક રૂપો ધારણ કરે છે. આમાં કોઈક વખત તે સિંહનો આકાર, મગર, ઝુલનો દડો, ખીલાડીનું મ્હોં આદિ અનેક વિક્રિયાઓ પામી ગતિ કરતો જણાય છે. વ્યંગાર્થમાં

માનવજીવનના અનેક દૃશ્યરૂપો બાલ, યુવા, અને મૃદાવસ્થા તેમજ સ્ત્રી-પુરુષ અને કવિ, તત્ત્વવેત્તા, યોગી, ગૃહસ્થાદિ અનેક સ્થિતિઓ. ધ્વનિતાઈ માનવવૃત્તિઓ કે જેમાં એક જ વસ્તુનો અનેકરૂપે અનુભવ કરવામાં આવે છે. એક દ્રવ્યને કે દ્રશ્યને રાગ, દ્વેષ, ક્રોધાદિથી અનુભવવાની માનસિકચેષ્ટાઓ તે મેઘના ‘પરિવર્તનો’.

ઉદ્ધિના સલિલે - ‘ઉદ્ધિ’ તે જગત્, અને ‘સલિલ’ તે તહેના અનેકદ્રવ્યો. સ્થૂલરૂપે પોતાની ગતિમાં સાગરઉપરથી જતાં મેઘની નીલછાયા જલપટમાં પડે છે. ‘ચુમ્મે ધીમે’ એ ફોલોલપેક્ષાઅસિદ્ધવિધયા છે.

નિજ છાયા - પોતાનું પ્રતિબિમ્બ જે સાગરમાં પડ્યું છે તે. વ્યંગાર્થમાં - જગત્-સંસારને અહિં સાગરરૂપે વર્ણવ્યો છે. તહેમાં જેટલી ચીજો છે તે બધાં આત્માના જ પ્રતિબિમ્બો છે, એ કવિની મામ્યતાનું અહિં આરોપણ છે.

સ્નેહે જાણે ભેટતો હોય ઉરે - મેઘની છાયા સમુદ્રમાં યથાર્થ પડેલી તેથી તહેમાં ઉદતી ‘જૂદીજૂદી ઊર્મિઓને’ જાણે પ્રેમથી હૃદય-પટમાં પેસી મેઘ ભેટતો ન હોય એવી ઉત્પેક્ષા છે. શ્રંગાર સ્થૂલ ભાવ છે.

જૂદી જૂદી ઊર્મિઓ - તે જગત્નાં અનેક દ્રવ્યો કે જેની સ્વતત્ત્વમાંથી ઉત્પત્તિ છે.

વારિના, જે રુપ સ્વ, સાગરે ત્યાં - પાદાન્તરે રુપ, સ્વ' ને 'સ્વરુપ' એમ વાંચવું. સમુદ્ર જલતત્ત્વથી પૂર્ણ છે, જે જલ મેઘનું જ ખીજું રુપ છે. વધુ ઠંડીથી વરસાદરુપે નીચે આવી મેઘ નદીની સહાયથી સમુદ્રમાં જાય છે; જેમાં મેઘ, નદી, સમુદ્ર, જલાદિ સર્વ એક તત્ત્વનાં જ રૂપાન્તરો છે. વ્યંગાર્થમાં - આ રીતે જગત્ના દ્રવ્યો પણ આત્મતત્ત્વના જ રૂપાન્તરો છે, અને તે (આત્મા - વિકારથી જણાતા જીવભાવમાં) પોતાનાં રુપને જ - 'જૂદી જૂદી ઝિમિઓને' અનેક રીતે 'રતિથી' (મોહથી) ભેટી આનન્દ લે છે.

પંક્તિ ૧૭-૨૦ માં 'મેઘ' કર્તારુપે અધ્યાહુત છે, પણ તહેની ક્રિયા ૨૧ ની પંક્તિમાં 'પહોંચ્યો' શબ્દથી દર્શાવાય છે. આ પંક્તિમાં જૂલથી 'ક્ષિત્તજ' ઓખું છે ત્યાં 'ક્ષિતિજ' વાંચવું.

જો, જો! એવી રીત પહોંચ્યો - વ્યંગાર્થમાં જીવ આ પ્રમાણે સંસારમાં અનેકચેષ્ટાઓ કરી મૃત્યુના દ્વાર (ક્ષિતિજ) સૂધી પહોંચ્યો. આમાં પૂર્વે જણાવ્યું તે માદ રાખવું કે, આત્મા મરણરહિત, અજર, અમર અને અજન્મ હોવા છતાં કેવલ જીવભાવમાં સ્થલદૃષ્ટિથી મરણ એવું જણાય છે. ક્ષિતિજ - સ્થાયીભાવના પોષણમાટે આ શબ્દ અંતિશય યોગ્ય છે. વાચ્યાર્થમાં જેવી રીતે 'ક્ષિતિજ' એ કેવલ દૃષ્ટિની જ મર્યાદા છે તેમ વ્યંગાર્થમાં પણ મૃત્યુ સ્થલરીતે મર્યાદા જણાય છે એટલું જ પણ તહેની પેલીપાર કોઈક ખીજી સ્થિતિ હોવી ઉભયમાં શક્ય છે. આ ભાવને દ્વિતીય પંક્તિમાં પોષ્યો છે.

ટીકા

ને ત્યાંથીએ દીસે એ - મેઘ 'ક્ષિતિજ' મૂઢી ગતિ કરતો જણાય છે અને ત્યાંથી વધુ આપણી દૃષ્ટિ જઈ શકતી નથી, તો પણ તહેની ગતિ તેવી જ હોવાથી એટલી કલ્પના તો થઈ શકે છે કે તે હજી વધુ દૂર કોઈક ખીજી જગ્યાએ જાય છે. વ્યંગ્યાર્થમાં-આપણી સ્થૂલ દૃષ્ટિ - બુદ્ધિ કેવલ આત્માનું મૃત્યુમૂર્ધીનું જ રૂપાન્તર જોઈ શકે છે પણ આત્મતત્વ ત્યાં જ નાશ પામતું નથી. ધ્વનિનાયે હજી તે કોઈક ખીજી સ્થિતિપ્રતિ ગતિ કરે છે એવી સંભાવના.

૨૩-૨૪

આ 'લોકથી કાવ્યની અન્તરભાવનાને પ્રત્યક્ષ કરી છે. અજેય એવા જીવનઉદ્દેશને સહમજવામાં કોઈપણ ફલીભૂત થયું નથી એ ધ્વનિ.

નીચે આવી કો'થી કળાય - મેઘ જલરૂપે આકાશમાંથી નીચે આવે છે અને વળી બાષ્પરૂપે પાછો ઉંચો ચઢે છે, તો આવી તહેની વિચિત્રકૃતિ - 'લીલા કો'થી કેમ કળાય?' વ્યંગ્યાર્થમાં - આત્મા વિકારથી જીવરૂપ પામી સંસારમાં બિહાર કરે છે, અર્થાત્ કનિષ્ઠકોટિગા આવે છે, અને ત્યાંથી પાછો મોક્ષને માટે પુરુષાર્થ કરી ઉચ્ચ એવા પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. આવી આત્માની વિચિત્ર ચેષ્ટામાં શો ગર્ભિત હેતુ છે તે માનવબુદ્ધિ શીરીતે કલ્પી શકશે ?

ક્ષિતિજ

દૃષ્ટિ, બુદ્ધિ અને અનુભવની મર્યાદાઉલ્લંઘનના દ્રવ્યો ક્ષિતિજ, મૃત્યુ અને આત્મસાક્ષાત્કાર છે. આ ત્રણે ભાવોને 'ક્ષિતિજ'નાં કાવ્યમાં ખીલવવાનો યત્ન કર્યો છે.

૧-૪

ઝીણી રેખ - સ્થાન્તાન્તર લીટી; કલ્પિત આવરણ. અરોય એવા કોમળ પદાર્થના કેવલ આભાસરુપેયે હોય.

દ્વિધિ - ઉદ્વિધિ; સમુદ્ર.

વા દૃષ્ટિનો ... એક થાતાં - કદાચિત્ ખરી રીતે આવી ઐક્યતા નયે થતી હોય અને એ દશ્ય કેવલ આપણી દૃષ્ટિ, બુદ્ધિ અને અનુભવના દોષરુપેયે પ્રત્યક્ષ થતું હોય એમ પણ કેમ ન બને?

૫-૬

મિલન દૈવી ... વિના ગયે ત્યાં - અગર તો એ દશ્યોનો ભેદ માનવજીવનથી પર હોવો જોઈએ, અને એનો સત્યાસત્યનો નિર્ણય ત્યાં જવાથી જ થઈ શકે. ક્ષિતિજ, મૃત્યુ અને આત્મસાક્ષાત્કારના અનેક પ્રકારના વર્ણનપ્રતિ દરેક મનુષ્ય દર્શન શંકાશીલ જ રહેવાનો, અને એનું યોગ્ય સમાધાન જો

કોઈ પણ રીતે ૨૪ શકે તેમ હોય તો તે કેવલ ત્યાં જવાથી જ થાય એ તો ચોક્કસ છે. ભૂલથી જ્યાં મિલન' છે ત્યાં 'મિલન' વાંચવું.

૭-૨૪

મહાને સ્મરણ છે - પણ ત્યાં જાતે જ જવું પડે છે એમ શામાટે? કદાચિત્ ત્યાં ગયેલા કોઈ (ક્ષિતિજમાટે) નાવિક, (મૃત્યુમાટે) વિદેહી કે (આત્મસાક્ષાત્કારમાટે) યોગીને પૂછવાથી શું આનો ખુલાસો ન મળી શકે?

શું ત્યાં ગયો બેઠો ખોલે - હા, ગઈ કાલે સન્ધ્યા સમયે મહેં સૂર્યને ક્ષિતિજતરફ જતો જોયો ખરો. ત્યારે શું તહેને ખમી ત્યાંની ખબર હશે? પણ મૂલ શંકા તો એજ છે કે (૧) ત્યાં શું ખરેખર જઈ શકાય છે, અને (૨) જો તેમ હોય તો ત્યાંથી કોઈ પાછો આવ્યો હોય એવું કોઈપણ જગ્યાએ ખન્યું છે? ધ્વનિનાર્થ - જો આવા કોઈ ગયેલા નાવિક, વિદેહી કે યોગીની આપણને ખબર મળે હોય તો તે (૧) ખરી રીતે ત્યાં પહોંચ્યો જ નથી, અને જો (૨) જો કદાચિત્ તે પહોંચ્યો હોય તો ત્યાંથી તે ફરી આવી શકે જ નહિ, અને (૩) જો આવ્યો હોય તો તહેનું કથન કેવલ બનાવટી છે; કેમકે જો આ સ્થિતિઓ સત્ય જ હોય તો સુરજ કે જે ત્યાં દરરોજ જાય છે અને પાછો આવે છે તે એ દશ્યનો બેઠો કેમ ખોલતો નથી?

ના ભેદ એ ... !... ચિત્તકેરી - ત્યારે શું એ 'ક્ષિતિજ' નો ભેદ કોઈથી ઉકેલાશે જ નહિ ? અને ત્યાં જાતે જમ કોઈ ખચર ન ભાવે કે, 'એ ક્ષિતિજે જે જલ અને આકાશ એક થતાં જણાય છે તે (૧) સત્ય છે અગર (૨) તો આપણા ચિત્તની ક્ષણિક ભ્રાન્તિમાત્ર જ છે.'

૧૫-૧૮

શું એથીયે હજી જાણવાનું - અને કદાચિત્ત એ સત્ય છે એમ એક વખત આપણે કમ્બલ રાખીએ તો શું એથી ખીન્નું કંઈ વધુ જોવાનું, જાણવાનું કે અનુભવવાનું રહેતું જ નથી ?

નયન - દષ્ટિ, બુદ્ધિ અને અનુભવને અનુલક્ષીને.

નયનની ન્યૂનતા - અનુભવનાં સાધનો ત્રણે ભાવમાં મર્યાદિત હોવાના સૂચનરૂપ

૫૮ - ઉપર વર્ણવેલી શંકાઓની પરંપર.

તો કઈ શું ? - આ શબ્દોથી અજ્ઞાન, નિરાશા અને પ્રયત્નની અફલતા દર્શાવી છે. કારણરૂપ 'નયનની ન્યૂનતા.'

૧૯-૨૦

ના જોયું ત્યાં શું ભરેલું - ઉપર્યુક્ત ઉદ્ધારો પછી

ટીકા

કેવલ એક જ નિર્ણય બાકી રહે છે અને તે એ કે, 'ક્ષિતિજે જે અગોચર દશ્ય રહ્યું છે તે ત્યાં જઈ કાઢ જોઈ શક્યું નથી તેમજ જોઈને જાણ્યું હોય તો તહેનો મર્મ ખોલીયે શક્યું નથી.'

નહાની કહાની

કાવ્યની ભાવના તદ્દન સરલ છે. 'નહાની કહાની' વડે અન્યએવી કન્યકાના ધર્મો અને વ્યવહારનો સમારોપ કર્યો છે.

૧-૨

હસતી - ભાવિથી અજ્ઞાત અને નિર્દોષ હોવાથી. **પ્રણયે** - પ્રેમના પોપણ અને વિકાશને અર્થે.

૯-૧૨

ઉગે, ખીસે, ફુટે - આ શબ્દો કેવલ અર્થાટ્ટિત્તીપક જ નથી, પણ તહેમાં બાલા, મુઝા અને પ્રોઢાના ક્રમોયે સમાય જાય છે.

૧૨-૧૪

સંસારના સુખો અને ક્રિયાઓનું તેમજ તહેની સ્મૃતિનું મિથ્યાપણ આથી સ્પષ્ટિત છે.

સન્દેશ

આ કાવ્યમાં અનેક ભાવોની ભાવશયલતા પૂર્વ પૂર્વનાને દબાવી દે છે. એક જ દ્રશ્યમાંથી ઉત્પન્ન થતા વિરહ એવા ભાવોની ભાવસંધિ અને તેથી થતી રસની ઝંભાવટ વાચકને કાવ્યના મનનથી ઉત્તરોત્તર રહમગ્નશે.

૧-૪

મન્દ - ‘સૂર્ય’માં વર્ણવેલું પૂર્વનું ‘ધમકભર્યું’ રુપ નહિ, પણ વિયોગની આશંકાથી ખિન્ન હૃદયના સૂચનરુપ.

ભેટીલે નલિન - સન્ધ્યાસમયે સૂર્યના ઝાંખા કિરણો કમલઉપર પડવાની ક્રિયાને કવિ વિયોગપૂર્વેના દદાલિર્જનરુપ ચેષ્ટા ગણી લે છે. કારણપાત્ર ‘રજની’ દર્શાવી છે.

થાતાં છુટાં અસ્ત થાય - સ્વાભાવોક્તિમાં સ્વરુપે ત્પેક્ષાથી ધમ્મારોપણ. જ્યોતિના ‘મન્દ’ પડવામાં અને સૂર્યના ‘રજની’ પણામાં ‘દુઃખીહૃદય’ની સંભાવના સાલિપ્રાય છે.

૭-૧૪

નિલામ્બરે - લાલ, પીળો અને વાદળી મૂલ રંગો મનાયલા હોવાથી આકાશમાટે કોઇપણ શબ્દના પ્રયોગ કરતાં ‘નિલામ્બર’ શબ્દ જ વિશેષ

ટીકા

યોગ્ય જણાયો. મૂલ રંગોમાટેની આ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે એમ સાંપ્રત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પ્રયોગથી ખતાવવામાં આવ્યું છે. 'નવી શોધ પ્રમાણે લાલ, લીલો અને વાંચુડી (Violet) રંગ જ મૂલરંગો છે.

પ્રેમના ભગ્નચિન્હો - મૂલરૂપ પીળી, રાતી રેખાઓ કે જેને સૂર્યના 'પ્રેમના ભગ્નચિન્હો' કહ્યાં છે; અને એના વિશેષ પોષણરૂપ વૃક્ષિતિને દ્રવીને લિન્ન થાતા આશતંતુ' એ દ્વિતીય કૃદ્ધના એક એકના વિશેષ્ય વિશેષણરૂપ લાવમાં મૂક્યા છે. 'દ્રવી જે' ની જગ્યાએ 'દ્રવીને' વાંચવું.

ભેખ વૈરાગ્યમાટે - કમલિનીના વિયોગની ચિન્તાથી જાણે સૂર્ય વૈરાગ્યના ચિહ્નરૂપ લાલપીળી જ્યોતિરચિત ભેખ-કફની ન ગુથી લેતો હોય એવી ઉત્પેક્ષા. અલકૃત્તર ક્ષેત્રોત્પેક્ષાઅસિદ્ધવિષયા.

શાન્તિના પુષ્પ મૃદુ - 'શાન્તિના' હોવાથી 'મૃદુ' આ પુષ્પો તે અનેક ન્હાતી ન્હાતી વાદળીઓ કે જે સન્ધ્યાસમયના વિવિધરંગોથી પુષ્પરૂપ શોભિત બની છે.

વાંચિ તહેની ગતિને - રાત્રિમાં સૂર્યના ન દેખાવાના કારણરૂપ તહેનું પ્રયાણ માન્યું છે. આ પ્રયાણ-ગતિ તે પૂર્વપ્રતિ પશ્ચિમમાંથી

આવવાની ક્રિયા સન્ધ્યદેવીમાટે કુશલતા ઇચ્છતાં કુસુમાર્પણની વિધિ અતિશય સ્વાભાવિક છે. પ્રશ્નચિન્ન મૂકવામાં હેતુરુપ કલ્પનાની શંકા.

૧૫-૧૬

મુગ્ધાહાર્દને વિયોગે - મુગ્ધા-હૃદયને દાક્ષિણ વિયોગથી જીતવાની ચેષ્ટા પ્રેમના અનુભવીઓનેમાટે નવીન ન દૂહેવાય. ‘મુગ્ધાહાર્દ’ તે કમલને અનુલક્ષીને. આ શ્લોકને અન્યોક્તિ ગણી હોય તો દોષ આવે એમ નથી જ્યાં ‘રતિનો’ છે ત્યાં ‘રવિનો’ એમ વાંચવાથી ભાવ વિશેષ સરલ થશે.

૧૭-૨૧

• *અધિક રસદ - ગિમિઓમાં વિપમતા હોવાના કારણે ‘અધિક રસદ’. પૂર્વની ઉત્પેક્ષામાં વાચ્ય એવી એક જ ભાવનાને વહન મળ્યું હતું; પણ આ શ્લોકમાં ભાવનાનું વહન વિપમ જ નહિ પણ સવિશેષ છે. સામાન્ય દૃશ્ય થતી રતિની ચેષ્ટાઓમાં કવિને કંઈક સૂદ ઉદ્દેશનું ભાન થાય છે.

ગગનપટ.રહીને કાસાર પૂરે - ‘ગગનપટ’થી દિવ્યતાનો ધ્વનિ તેમ જ ‘કાસાર’થી ભાનિક કિંવા સ્થૂલભાવ જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન છે. સરોવરને ‘શૂન્ય’ દૂહેવામાં માયાનું નિરસપણું સૂચવ્યું છે.

વિપમ - રતિની બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવનાથી મિશ્રિત ભાવસંધિ. અહિં સૂર્યકમલવિયોગ અને ચન્દ્રકુમુદિની સંયોગનો ધ્વનિ છે.

નવીન - 'નવીન' એ ચન્દ્રનેમાટે, અને 'વિપમ' એ સૂર્યનેમાટે.

શશી અભ્ર ... આર્દ્રપૂર્ણ - શશીકુમુદિની અને સૂર્ય કમલિનીની બે નાયકનાયિકાની જોડ. સૂર્ય પોતાની પ્રિયાથી વિમુખ થવામાં ચન્દ્રને કટાક્ષનો પ્રસંગ મળે છે. આ 'કટાક્ષ' તે દ્વીઅર્થી-કુમુદિનીને મિલનના કારણે પ્રેમમય અને સૂર્યને વિયોગના અભાગ્યસૂચિત દયાભર્યાં અને તેથી જ 'આર્દ્રપૂર્ણ'. ભૂલમાં 'આર્દ્રપૂર્ણ' છે ત્યાં 'આર્દ્રપૂર્ણ' વાંચવું.

આ સન્ધ્યાનું વર્ણન શુકલપક્ષમાં કરવામાં આવ્યું છે. પૂર્વકલ્પનાઓની શ્રેણી રમવામાં ભાવશબ્દતા પશ્ચિમિદ્વંથી ઉત્પન્ન કરી છે. એક જ દૃશ્યમાંથી અનેક ભાવના કલ્પવાથી પ્રત્યેકની સત્યતામાટે શંકા રહે એ સ્વાભાવિક છે. આ તો જેમ ઉદ્ગારો નિકળ્યા તેમ મૂક્યા છે. ભૂલથી 'કુમુદીને' છે ત્યાં 'કુમુદિને' વાંચવું.

૨૨-૨૬

નભ રહી - અલ્પમયકોપમાં આત્માની સ્થિતિ હોવાનો ધ્વનિતાર્થ.

રતિકેલી - ધ્વનિતાર્થે અલ્પ-વિહાર.

સ્થૂલ ઉપભોગવાનું - સૂક્ષ્મરીતે તો કદાચિત વિધિયોનો ઉપભોગ 'શુદ્ધઅંશુ'એ 'નભ રહી' પણ કરતા હોય, છતાં 'સ્થૂલ' રીતે ત્હોનો ઉપભોગ તો આ દૃશ્ય જગતમાં જ સંભવિત. 'સ્થૂલ' શબ્દ આથી સહેલુક છે.

અવનિશુ - એમાં 'શુ' શબ્દથી ભૌતિકસ્થિતિની ક્ષૂણ્ણકતા દર્શાવી છે.

શુદ્ધઅંશુ - આત્માને તેમ જ સૂર્ય અને ચન્દ્ર ઉભયમાટે સાભિપ્રાય છે. 'અંશુ' એ ધ્વજના અંશુરુપે આત્મા, અને વાચ્યાર્થે સૂર્યચન્દ્રના કિરણો.

જગઅનુભવ જૂદા - પ્રત્યેક પુરુષના પ્રકૃતિજન્ય ભિન્નભિન્ન અનુભવોને અનુલક્ષીને. સાંખ્યયોગમાં પ્રત્યેક પુરુષને ભિન્ન માન્યો છે, અને તેસાથે અંશુરુપે તો બધા જ સમાન અને શુદ્ધ પણ સ્થૂલ અનુભવમાં પ્રત્યેકની વિચિત્રતાનો અર્ધિ ધ્વનિ છે.

બદ્ધ - શુદ્ધત્વ તો છે જ પણ મોહથી 'બદ્ધ' - મર્યાદિત

નવ નવ પ્રતિદૃશ્યે - આમાં પ્રથમ 'નવ' તે નકારાત્મક ભાવમાં. આં 'જગઅનુભવ' દૃશ્યેદૃશ્યે જૂદા એટલું જ નહિ પણ એક જ દૃશ્યમાયે ભિન્ન અનુભવ. આના દૃષ્ટાંતરુપે ચન્દ્રકુમિદિનીસંયોગ અને રવિકુમલિની વિયોગ પૂર્વે વર્ણવામાં આવ્યો છે. સુખવાદ અને દુઃખવાદનો ઉલ્લેખ પણ એની સાથે જ.

હૃદય વિષમ જેવાં - જેમ હૃદય હૃદયમાં વિષમતા છે તે જ પ્રમાણે અનુભવમાં પણ ભિન્નતા. આ વિષમતાના કારણરૂપ ‘હૃદય’, ‘શુદ્ધ અંશુ’ઓ નહિ. એટલે એક જ દૃશ્યમાંથી હર્ષ અને ઝાંની વ્યક્તિપરત્વે ઉત્પન્ન થતાં જેવામાં આવે છે તહેમાં આ ‘હૃદયની વિષમતા’ જ દોષરૂપ છે. સાંખ્યયોગમાં પ્રત્યેક પુરુષને જૂદું ચિત્ત આપવામાં આવ્યું છે. કવિના ‘હૃદય’ અને સાંખ્યયોગના ‘ચિત્ત’ માં શબ્દભેદ છે પણ ભાવભેદ નથી.

મત્સ્ય

‘મત્સ્ય’ ના કાચથી, અન્યપક્ષે જીવનમુક્ત એવા પુરુષની જગત્-સંસારમાં દૃશ્ય થતી જીવનચેષ્ટાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વાચ્યભાવ વ્યંગ કે ધ્વનિ જેટલો પ્રથમ વાંચને કઠિન ન લાગશે.

૧-૪

ડૂબી તોય - સ્થૂલત્રયવલારનાં કાર્યોમાં ઓતપ્રોત થમ્ન ગઠ હોવા છતાં.

ભીંજતી - માછલીનું શરીર પાણીમાં રહેવાથી ભીંજે છે તેમ ખંડે જ પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ કે સ્વાતન્ત્ર્ય તે તહેમાં ગુમાવી દેતું નથી, તેમ જ તે પાણીની તહેનાપર કોઇપણ પ્રકારની અસર થતી નથી. મત્સ્યની જેમ જીવનમુક્તમાટે પોતાનું સ્થૂલસૂક્ષ્માદિઅસ્તિત્વ ધારી અને ટકાવી રાકાવા

માટે પાણી (સંસાર-સાગર) ની અપેક્ષા ઉભયપક્ષે સમાન છે. વ્યંગાર્થમાં જીવનમુક્તના સ્થૂલઆવરણો - શરીર, ઇન્દ્રિયાદિ જગતનાં સ્થૂલ દ્રવ્યોનો સ્પર્શ તો કરે છે જ ('ભીંજવા'ના ભાવમાં) અને સ્થૂલરુપે તહેની નિશાનીઓપણુ રહે છે, જે વિશિષ્ટતા હોય છે તે એટલી જ કે તહેને પોતાના શરીરઉપર થતી અસરોથી તે દોરવાય જતું નથી તેમ જ તહેના મોહમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ કે સ્વાતન્ત્ર્ય પણ ગુમાવતું નથી.

અહિં 'હુમી તોય નહિ ભીંજતી' એમ કહેવામાં સમગ્રકારણ હોવા છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવી હોવાથી વિશેષોક્તિ અલકુદાર થાય છે.

અદૃશ્ય - એ 'દેહ' માટે 'રસસાગર' માટે નહિ.

રસસાગર - પ્રકૃતિજન્ય આનન્દ અને દ્રવ્યોથી પૂર્ણ આ સસાર.

• • અપ્રતિ વેરે વારિને - એ સંસારની અનેકચેષ્ટાઓ (ભિર્મિ) અનન્તતા (અ-આકાશ) પ્રતિ પોતાના અસંખ્યહાથો પ્રસારે છે. 'વારિને' એ પ્રયોગ 'વારિકણોને' એવા ભાવમાં કર્યો છે. મૌજાંઓના અછાટથી ઉડતાં તે અગણિત ફેરાંઓમાં, અસંખ્યહાથો પ્રસારી, આનન્દને અનુભવવાની પ્રકૃતિની ક્રિયાની ઉત્પેક્ષા છે.

૫-૧૬

ઉર્મિશિખ જૂડું જો! લાગે - દૃશ્યજગતના વિપયજન્ય-

સુખોતું ત્હેના યથાર્થ અને ઉન્નત સ્વરૂપમાં તે ઉપભોગ કરે છે પણ તેથી ત્હેને જરાયે લેપન લાગેલું જણાતું નથી. અને એવાં દ્રવ્યોના અનુભવવખતે ત્હેમાં લળી રચીપચી જવા છતાંયે તે જૂઠું ને જૂઠું જ લાગે છે.

નિધિનીર - સાંસારિકદ્રવ્યો; ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયો; માયાની ઇન્દ્રજાલ; અને એ જ ‘રસસાગર’ તું વારિ. ‘ભિમિશિખ’, ‘ચિચિજલ’ આદિ શબ્દો ત્હેના વર્ગીકરણરૂપે યોજ્યા છે.

રસવમને - સમુદ્રમાં વટોળીઆથી ઉત્પન્ન થતું પાણીનું વમ્મળ. સાંસારના અતિમલિન અને ઉચ્ચ વિષયજન્ય દ્રવ્યોમાંથીયે જીવનમુક્ત (સુરસ) સત્વલાવના ગ્રહણ કરી પોતાના ચિત્તને તૃપ્ત કરે છે. અને આમ સાંસારના સુખોતું સતત પાન કર્યે છતેયે ત્હેનું ચિત્ત સંતુષ્ટ જણાતું નથી ત્યારે એ અસંતુષ્ટ ‘ઉર’ કેવું ?

અહિંપણ પૂર્વે ‘ડૂબી તોય નહિ લાંજતી’ એ વિશેષોક્રિતિનું અનુકરણ ‘પીતું તોયે તૃપ્ત ન’ એવા અન્યલાવના પ્રયોગથી કર્યું છે.

ઉર વિશાલ ... ભેદ ધરે રુપે - ‘ત્યારે એ અસંતુષ્ટ ઉર કેવું ?’ એવા પૂર્વપશ્નના ઉત્તરમાં કવિ જણાવે છે કે, એ વિચિત્ર જણાતું ‘ઉર’ વિશ્વવ્યાપી (વિશાલ) છે; અને અનેકપ્રકારના ભૌતિક દ્રવ્યોમાં રમણ કરી ત્હેનો અનુભવ લીધા પછીયે તે ‘કેવલ સાક્ષીરુપે’ જ ત્હેને

(જગતને) જોતું કરતું રહે છે અર્થાત્ તદેમાં કુળી જઈ નાશ પામતું નથી.

૧૭-૨૦

તે રુપ જૂદું હેતુને તે - સાથી વધુ આકર્ષક તો એ છે કે, તે જૂદું ન રહી શકે એમ હોવા છતાંયે તે જૂદું છે. તદેનાં સ્થલપોષણને અડ્ડે જોટલી માછલીને પાણીની અગત્ય છે તેટલી જ જીવનમુક્તને આ સંસારના દ્રવ્યોની જરૂર છે. અને એ રીતે સંસારની ઉપધિઓથી વિંટાવા છતાંપણ તે ‘જલકમલવત’ નિર્લિપ્ત રહી પોતાના ‘અન્તિમ હેતુ’રુપ મુક્તિને પામે છે. ધ્વનિતાર્યે એવો પણ ભાવ છે કે, જેમ પાણીના અભાવથી માછલાંનું અસ્તિત્વ જ સંભવિત નથી તેમ આ જગતને સ્થૂણરીતે ત્યાગીને મુક્તિને શોધનાર મનુષ્યના પ્રયત્નને કેવલ નિરર્થક અને અસંભવિત છે.

જલધોધ

પુરુષ તથા પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ગુણોની ક્રિયાકાર્યોનાં વિકાસક્રમનાં દર્શનનું ઝરણું (નાન્યતર જાતિ, આલકરુપે), સરિત (નારીજાતિ, સ્ત્રીરુપે) અને જલધોધથી (નરજાતિ, અલિષ્ઠ પુરુષરુપે) સ્વભાવોક્તિમાં ધર્મશોષણથી સૂચન કર્યું છે.

ટીકા

કાવ્યના ખોખાને ખાલી વાચ્યભાવમાં વાચવાના કરતાં તહેરનાં રહેલા અર્થમા (ધ્વનિ) ને અનુભવી ઉભયદષ્ટિથી એનું અવલોકન કરવું બધું ધ્વનિષ્ઠ છે. આવાં ધ્વનિતકાવ્યો વારંવાર વાંચવાથી, અભ્યાસ પડ્યે, ઉત્તરોત્તર તહેને સ્હમજવાં સરલ થઈ જશે.

૧-૨

કારી - કારમો; ભયંકર.

નીચે ધીમે ઉતરતો - ધ્વનિતાર્થે સત્વ, રજસુ અને પછી તમસુ એમ ક્રમસઃ ગુણોનું અધઃપતન હવે પછી વર્ણવેલું હોવાથી.

મૂલથી ન એવો - મૂલસ્વરૂપે તો એ કેવલ એક નિર્દોષ અરણ્ય હતું; ત્યાં એ ભવિષ્યમાં આટલું બધું કારમુ રૂપ લેશે એમ કોણે જાણ્યું.

૩-૬

મૃદુ - કોમલ. એનું વિશેષ્ય 'ભાવ'. પાદાન્તરે 'ત્યાં એ ન્હાનું અરણ્ય, નિર્મલરસે, રતિનો મૃદુભાવ જગૃત કરતુ હતું' એમ વાંચવું.

રસ નિર્મલે - સત્વરૂપે.

ત્યજી નિજ જાતિ - બાલકરૂપ છોડી દઈ નાન્યતરમાંથી નારીજાતિમાં જવાનું પરિવર્તન. ધ્વનિતાર્થે પુરુષ અને પ્રકૃતિનું સત્વમાંથી રજસુગુણમાં પરિણામવું.

‘નિર્દોષરૂપ’ તે ‘શુદ્ધભાવપાણું’. બાલકો હંમેશાં વિશુદ્ધ ભાવના અને નિર્દોષ હોય છે; પણ જ્યારે તેઓ એ (સત્ય) સ્થિતિ છોડી દઈ ક્રમાન્તરે અન્યરૂપે સ્ત્રી કે પુરુષ થાય છે ત્યારે તહેનામાં રજસૂ અને તમોગુણનો સંચાર થાય છે.

૭-૧૨

થઈ સરિત' તેહ કરતી - ઝરણું ક્રમેક્રમે નદીનું રૂપ લે છે જ્યારે તહેનામાં પ્રથમની શુદ્ધભાવનાઓ નહિ હોવા છતાંયે તે ‘મોહિત’ કરતી હતી. ‘યદિ’ શબ્દનો પ્રયોગ અહિં એટલામાટે કર્યો છે કે, સત્યગુણથી અષ્ટપતન પામેલા રજોગુણમા કાષ્ઠપણુ પ્રકારનું આકર્ષણ કે કે આનન્દ ન હોવો જોઈએ છતાંયે તે પોતાના સ્ત્રીચરિત્રથી ‘મોહિત’ કરતી હતી. અષ્ટપતનમા આકર્ષણ હોવાનું અકુદરતી અને અનિચ્છિત હોવા છતાં તે હોય છે એવો ધ્વનિ.

સ્ત્રીચરિત્ર સઘળાં - આમાથી કેટલાંક સ્ત્રીચરિત્રાનું હવે પૈછી વર્ણન કર્યું છે. ‘તરજી’ નૂતન, રવે કુન્જિતમાન અને રવિરપશે હસી ચકનાલિ

* બાલક નહીનું હોય છે ત્યાંસુધી તહેને નાન્યનરજ્જતિથી ઉદ્દ્યોધવાની અને તે મ્હોટું થતાં તહેની જાતિપ્રમાણે સ્ત્રી મા પુલ્લિજીં વાપરવાની પૃથા સર્વત્ર સામાન્ય છે.

ખતાવવાની' ક્રિયાઓથી કથિત પદાર્થોનું તે જ મને અન્વય કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ સાથે શ્રંગારના સ્થૂલ પોષણનો એક કરતાં એકનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ પણ વર્ણવ્યો છે.

હરે મન - પુરુષપ્રકૃતિની રજોગુણની ચેષ્ટાઓ ચિત્તને વિશેષ આકર્ષે છે એમાં તો શક નથી જ. 'હરે' એટલે 'નાશ કરે' એમ નહિ પણ 'આકર્ષે' 'એએ' ઇત્યાદિ.

૧૩-૧૪

ભયરચિત ન મૂલ એતુ - પ્રથમ અરણ્યરૂપે એ (જલધોધ) આટલો બધો ભયંકર ન હતો. પુરુષપ્રકૃતિના સત્ત્વ અને રજોગુણનો મૂળે અનુભવ છે ત્હને ત્હની તમોગુણની ક્રિયાઓમાં એટલી બધી ભયંકરતા દેખાશે કે ત્હને સ્વાભાવિકરીતે એવો ખ્યાલ પણ ન આવે કે મૂલ રૂપે જે આટલો બધો શુદ્ધ તે અમુક સંજોગોમાં આટલું બધું ગમ્ભીર અને વિફળ રૂપે લક્ષ્ય શકે. સત્ત્વગુણી તપસ્વીઓપણ જ્યારે ક્રોધાવેશમાં આવે છે ત્યારે ત્હની ભયંકરતાને સીમા હોતી નથી.

છે રૌદ્રરૂપ જલસ્થૂલરૂપે - જલધોધ એ પ્રકૃતિના તમોગુણનું ચિત્ર છે. એને યોગ્ય એવી 'રૌદ્રરૂપ' અને જાણે મૃત્યુનો ખીન્ને જ લાઘ ન હોય એ ઉપમાઓ આપી છે. મૃત્યુના પ્રતિનિધિજેવો આ જલધોધ લે (મૃત્યુ)ના બધા ગુણોનો સ્થૂલરૂપે અનુભવ કરાવે છે.

નાયગરાજેવો ભયંકર જલધોધ જેણે નજરે નેત્રો છે ત્હેને તો એમ જ લાગશે કે આ દ્રવ્યનું અહિં કરેલું ઉગ્રવાળું કોઈપણ પ્રકારે અતિશયોક્તિ નથી.

ને એથીયે, ગોપન રાખવા - અને આ બધું અહિંથી જ અટકતું નથી પણ તે અધાર કૃત્યો કોઈ ન જૂવે એટલા માટે બધાં પદ્ધતિ પાછળ કરવામાં આવે છે. જલધોધમાં પાણીનાજોરથી પડવાના કારણે પાણીની છાંટો અતિશય પ્રમાણમાં આનુબાનુ ઉડે છે અને તેસાથે તે ધોધ પડવાની જગ્યાએ શીણ થાય છે, એટલે તે જગ્યાએ થતી ખીણ ક્રિયાઓ આપણને નેત્રાની મળતી નથી. આ અગોચર ક્રિયા તે ન્દાનાં મોટા જીવોનો સંહાર વ્યગ્રાથે- મૃત્યુની પોતાની આન્તરક્રિયાઓ જે અન્તિમસ્થિતિએ અનુભવાય છે તે ત્હેનાં કારમકિરણોથી તે મૃતપાય જીવની આરુપાસ એવો ભયંકર પડો રચી લે છે કે તે ભયથી ત્રાસી ગયેલું આકુલહૃદય તે ભાવો સદમજી જ શકતું નથી.

પાપાણુ ભેદી વાંદેતાં - જલ જેવાં મૃદુ તત્વથી પૃથ્થુ ભેદવાની ક્રિયા વર્ણવામાં એવો દ્વનિ છે કે, નજીવું જણાતું કોઈ પણ દ્રવ્ય જ્યારે તે તમોગુણમાં પરિવર્તન પામે છે ત્યારે ત્હેને કંઈ પણ અશક્ય જેવું નથી. પછી જ્યારે આ (અશક્યને શક્ય કરવાની) સ્થિતિએ કોઈ દ્રવ્ય પહોંચે છે ત્યારે તે મનસ્વીરીતે અન્યના વિનાશને માટે જ યત્ન કરે છે એ પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ક્રમ જ્ઞાની અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને પિદિત છે.

જલધોધ પણ આ જ નિયમને અનુસરી ત્યાં પાણીમાં સ્વછ્ન રમતાં નિર્દોષ અને નિર્ભય જલચરો (પાણીમાં વસતા જીવો)ને પથ્થરોમાં અક્ષતી તહેનો નાશ કરે છે.

હિન્દુધર્મશાસ્ત્રોમાં શ્વેતા, વિષ્ણુ અને મહેશની ત્રિપુટી કદબી છે જેઓ અનુક્રમે ઉત્પત્તિ (ઝરાણું), સ્થિતિ કિંવા પોષણ (સરિતા) અને સહાર (જલધોધ)નો અનાદિકાર્યક્રમ ચીવટપણે વળગી પૂરો કરે છે.

ભીંજે તહેતું વજ જેતું - આ પંકિતમાં જ્યાં ‘ભીંને’ છાપ્યું છે ત્યાં સવડમાટે ‘ભીંજે’ એમ વાંચવું. આપણને સ્વાભાવિક એવી આશા રહે છે કે આવા અધમ વ્યવહારમાં કોઈક એવોપણ વખત આવતો હશે કે જ્યારે તે પાષાણજેતું કદિન હૃદયયે (પ્રેમ કે કોષ્ટ એવા જ અન્યભાવને અધીન થઇ) ભીંજતું હશે. અને આ વિનાશકાર્ય થોડા સમયમાટે પડતું મૂકે. પણ કવિ તહેનો હેતુપૂર્વક નિષેધ કરે છે જેમ જલધોધને કેટલું દિવસ જલચરની દયા આવી નથી તેમ યમરાજનેયે કોઇ દિવસ કોઇની દયા આવી હોય એવો બનાવ લજ્જસૂધી બન્યો નથી.

અહિં સમાન કાર્યવડે જલધોધમાં મૃત્યુનો સમારોપ વર્ણવ્યો હોવાથી સમાસોક્તિઅલંકાર. આ સિવાય વિરોધાભાસાલંકારની સંધિપણ અહિં અતિ આકર્ષકરીતે થઇ છે.

એ જ પંક્તિમાં 'ગુણશું' એમાં 'શું' એ સાતમીનો પ્રસય
'માં'ના ભાવમાં.

૨૫-૨૬

મૂલમાં જલતત્ત્વ તેમ જ વ્યંગાર્થે પુરૂષ અને પ્રકૃતિ તહેના આદિરૂપમાં
એક હોવા છતાંયે તે ક્રમાન્તરે, સંજોગોને અનુસરી, જૂદાં જૂદાં જાતિ,
રૂપ અને ગુણ ધારણ કરે છે.

અમલ - મલરહિત; નિર્દોષ; શુદ્ધ

જે જે દ્રવ્યો મૂલરૂપે (સત્ત્વગુણમાં) શુદ્ધ અને નિર્દોષ હતાં તે
પરિણામે (તત્ત્વગુણમાં) કેટલાં ભયંકર? અર્થાત્ તે તત્ત્વો એટલાં બધાં
ભયંકર છે કે તહેનું વર્ણન પણ ન થઈ શકે.

કમલ

આ કાવ્યમાં અમુક એક ભાવનાને જ પોષણ આપ્યું છે એમ
નથી; પણ સાંસારિક દૃશ્યોના અનુભવો થી જે કંઈક જોવાનું કે જાણવાનું
મળ્યું છે તહેનું 'કમલ'ની વિધિવિધ એજાઓમાં આરોપણ કર્યું છે. પ્રસ્તુત
કાવ્ય યુરોપની મુસાફરી પછી હું અમેરિકા ગયો તે સમયે લખાયું હતું.

રવિના શા કિરણથી - સુરજના કિરણોમાં એવું તે ક્યું તૈવ છે કે જેનાથી કમલનો વિકાસ થાય છે? કેમકે ખીજ પંકિતમાં ક્યું તેમ અનેક પ્રકારના ઉપાયો ક્યે જે કમલ ખીજતું નથી તે માત્ર સૂર્યકિરણોના સહજ સ્પર્શથી ખીલે છે, તો એ કિરણોમાં અને સ્પર્શમાં એવો તે શે. ચમત્કાર લયો હશે? સ્ત્રીમાં સ્ત્રીત્વ જન્મ પતિના સ્પર્શમાત્રથી ખીલે છે તેમ અહિં પણ કોઈ અગોચર સમ્બન્ધ રવિકમલ વચ્ચે હોવાનો ધ્વનિ છે.

રવિપણુ હશે - આ અગોચર સમ્બન્ધ કેવલ કમલને જ આનન્દનું કારણ નથી પણ રવિમાટેયે તે સમાન છે દામ્પત્ય સ્નેહમા પતિપતિ ઉભયને તેઓનો સમ્બન્ધ સમાનરૂપે આત દદાયા હોવાનો ધ્વનિ છે.

હશે એવું અતિ કુર્યે - ત્યારે આપણને સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા થાય છે કે આ સ્નેહ-સમ્બન્ધમાં કુદરને એવું તે શું મૂક્યું હશે કે જેથી અન્યરૂપે અસાધ્ય જન્મીતું કાર્ય સાધ્ય થઇ શકે છે. દષ્ટાંતતરિકે કમલ રવિકિરણો સિવાય અન્ય કોઇપણ દ્રવ્યથી ખીલતું નથી. આમાં જે મુરજની ઉજ્જ્વળતાથી કમલ ખીલતું હોય તો કમલને અગ્નિનો તાપ લગાડવાથી તે ખીજતું જોઇએ; જે તે સૂર્યના પ્રકાશથી ખીજતું હોય તો વિજ્ઞાનીના પ્રકાશથી ત્હેને ખીલવી શકાવું જોઇએ, છતાં આવા

કોઈના પ્રકારના ઉપાયોથી તે ખીચતું નથી એ તો જાણીતું છે.

૭-૧૨

રસિકઅલિ - શિક્ષિત કે અશિક્ષિત, દેશી કે વિદેશી સમાજમાયે આવા 'રસિકઅલિ'ઓ કંઈ થેડા નથી. તેઓનું કાર્ય મુઘ્ધાપત્તિઓને પોતાના મધુર ગુંગરવથી ભમાવી પોતાના ધર્મથી વિમુખ કરવાનું હોય છે. કુદરતી સ્પર્શથી જોડાયેલી પત્નિમાટે, કેટલાક અપવાદોસિવાય, સંખ્યાબંધ હૃદયરસિકો (Sweethearts) હોવાની સ્વાભાવિકપૃથા આપણા દેશો કરતાં પ્રાચ્યાત્યદેશોમાં કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં સ્થાપિત થયેલી જોવામાં આવે છે.

હવે કેવો ... ત્યાં ભ્રમરને - અને આવા ઉપપતિઓસાથેના સ્થૂલનિઃશ્વવ્યવહારમાં નવિનીપણ કંઈ ઓછો ઉત્સાહભર્યો ભાગ લેતી નથી. અર્થાત્ આવા દર્શ્યોમાં કેવલ 'રસિકઅલિ'ઓ જ સર્વ દોષને કે ઈર્ષાને પાત્ર નથી. ભ્રમરને ખીચારાને તો કંઈક એવું જ ઉગીચેલું છે, આ જગતના સર્વ ક્રમસો માત્ર પોતાના ઉપભોગનેમાટે જ કરેલાં છે, એટલે તેં તો જાણ્યે અજાણ્યે તહેના આ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાલન કર્યે જ જાય છે. આ એટલાં કેટલાંકો અને મુખ્યત્વે ત્રાશ્ચાલજનસમૂહ નિષ્કામ પ્રેમ (Platonic Love) હોવાનું જણાવે છે પણ, મૂળે તો એમાં કેવલ પશુવૃત્તિ જ દેખાય છે.

અરે, કેવાં પિયુને સહજમાં - એ કમલ જેવાં કામલ અને તહેના જેવાં જ સ્વભાવવાળાં 'પ્રણયીહર્યો' કેટલાં જૂઠાં કે પોતાના નિર્માણપતિને ત્યજ દઈ તેઓ અન્ય એવા રસિકોને પોતાના શરીરનો ઉપભોગ કરવા દે છે.

અહિં સમાન કારણથી તહેને અનુરૂપ એવાં કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવી હોવાથી સમાલકુંદાર થાય છે.

પોતાના પતિમાં દોષ અને નિરાશાના કારણે જો કેટલીક પત્નિઓ આવો માર્ગ સ્વીકારે તો તહેનેમાટે કંઈક ક્ષમાનું કારણુયે રહ્યું; પણ ઘણી જગ્યાએ તેમ ન હોતાં કેટલીક સ્ત્રીઓને તો પોતાના 'રવિસમ' પતિને 'સહજમાં' ત્યજ દેવાનો (કમલની જગમ) કેવલ સ્વભાવ જ પડી ગયો હોય છે.

અને તેયે ભ્રમરને - અહિં તો લજ્જા, સમાજભય, વિનય કે અન્યકોઈપણ આવરણનું બન્ધન રાખ્યું નથી. આવાં દૃશ્યો જોટલાં પ્રાચીનદેશોમાં સંખ્યા છે તેટલાં અહિં નથી. કવિનો તે દેશનો અનુભવ આવા ઉદ્દગારો કલાડવા પ્રેરે છે. આગળ વર્ણવેલી એજાને અહિં વિશેષ સ્થૂલ અને સ્પષ્ટભાવમાં દદતમ કરી છે.

૨૩-૨૬

મહને લાગે ... ન કદિ જે - આવા સ્થૂલપ્રેમના અનેક બનાવો જોતાં મહને કાંઈક વખત એમપણ શંકા ઉઠતી કે, કદાચિત્ કુદરતના પોતાનામા જે કંઈક એવી વિચિત્રતા ન હોય કે જેથી 'પ્રભુચીતર' જે ન ચાહે એવા (એવકાના) કૃત્યોપણ તહેમની પાસે કરાવવામાં આવે. અહિં વિષયાસક્તિનું શુદ્ધપ્રેમઉપર પ્રાધાન્ય ધ્વનિરુપે વર્ણવ્યું છે કે જેના કારણે આવા બનાવો બનતા હોવાનું કવિ માને છે. એ સાથે કવિનું એવુંપણ માનવું છે કે, આધુનિક સમાજ (Society) પોતેપણ એક સ્વાર્થીયમણ્ડલ હોય આવા બનાવોને અન્યરૂપે (પોતાના રીતરિવાજો, બંધનો અને છુટોથી) ઉત્તેજન આપે છે.

હૃદય

કુદરતના નિયમો અને દશ્યો ઉકેલવાં જોટલાં અશક્ય છે તેટલું જ અશક્ય આ 'હૃદય'નું પૃથ્થકરણ.

૧-૩

મિલન ... સ્વતાલને - જે લિપણુગાન સમુદ્ર નિરંતર ગાય છે તે જ અશેષગાન મ્હારું હૃદય પણ છન્દોરૂપે પોતાનો તાલ

મિલાવી ગાતું હશે, એથી વિશેષ મૂલને ખબર નથી.

૪-૮

મમહૃદય રહમજયું નથી - હૃદયના ભાવો રહમજવા કઠિન હોવાના કારણે આગળ જણાવ્યા પછી અહિં એવો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે કે, પોતાનું હૃદય પણ જેઓથી સંપૂર્ણપણે ઉકેલાયું નથી તેઓ અન્યહૃદયોમાં જે અનેકવિધ ભાવનાઓ પલેપલે સ્ફુરતી હશે તે બંધી શી રીતે ઉકેલી કે રહમજી શકશે ?

૧૧-૧૪

તદપિ દૃષ્ટિ રહમજયું નહું - પણ આવી અશક્યતા છતાંયે જે કોષ્ઠક કારણે (આત્મપ્રતિભા કે અન્ય આધિદૈવિક શક્તિના પરિણામે) મૂલને સર્વ હૃદયોના ભાવો ઉકેલવાની આવી મજા ને સો બધા ' વિષમ, નય અને ઉંડા ભાવો જણાતાં હુ ત્યારે રહન કર કે હારય ' એ રૂઢેયું તેટલું જ અગમ્ય છે.

બય, શોક, દુઃખાદિ તેમ જ હર્ષ અને સુખની ક્ષણો જુદી પાડી તહેની તુલના કરી એ બેમાં વિશેષ પ્રમાણ રહનનું છે કે હારયનું છે એનો વિવેક કરવો કેવલ અશક્ય છે. જીવનમાં કદાચિત્ દુઃખો થોડાં હોય તોપણ જ્યારે દુઃખ પડે છે ત્યારે તે ધાર્યાકરતા વધુ દુઃખજ હોય એવું લાગે છે, અને સુખ મળે છે ત્યારે તે ધાર્યાકરતાં બહુ જ ઓછા

પ્રમાણમાં આપણને અનુલક્ષવાનું મળ્યું છે એમ લાગતું હોવાના કારણે ઉભયની તુલના કેવલ અસંભવિત છે. આથી જ કવિ લખે છે કે, 'કશું રહમંજુ' ન હું?'

પર્ણ

માનવશરીરનું 'પર્ણ'માં સ્થૂલરૂપે આરોપણ કર્યું છે. ત્હેનું અસ્તિત્વ અને તેથીયે વિચિત્ર ત્હેની રચના અને ક્રિયાઓનું વર્ણન પ્રસ્તુત કાવ્યમાં, સમાનરૂપે કરવાનો યત્ન છે.

૫-૧૦

... વેદી - જગત્-સંસારને અનુલક્ષીને.

અનેક જાતિ - એમા વયનો ક્રમ અને જાતિનું સૂચન છે.

સુખદાનવપદ્મયો - નિર્દોષ બાલકો જે હૃદયને આનંદ આપે છે.

'વેદી'ને વધુ શોભિત બનાવનાર પણ એ જ દ્રવ્યો

રાતું હૃતું ... પરિવર્તના છે - બાલપણમાંથી યુવા અને જુદાવસ્થામાં થતાં પરિવર્તનનું અહિં સૂચન છે. કવિ આ પ્રતિપલ થતા ફેરફારો જોઇ પૂછે છે કે, આ પરિવર્તનો અહિં જ અટકે છે કે દુઃ

તીકા

કઈ ખીજું રૂપ ધરવાનું બાકી રહ્યું છે? અહિં રાત્રુ હતુ, લીલું બન્યું, પીળું થયું તથા તુટી પડ્યું હત્યાદિ અનેક ક્રિયાઓનું ‘પાળું’માં યથાક્રમે પાળન કર્યું છે તેથી કારકદોષકાલકુદાર થાય છે.

તુટી પડ્યું - અહિં અગાથે સ્થૂલશરીરનો નાશ કિંવા મૃત્યુનો ઉલ્લેખ છે.

નવ તે જશે રહ્યું’તું - એ પીળું થઈ પડી ગયેલું પાંદડું શું કોઈપણ દીવસ તે ગાળીએ ફરી ન લટકશે? અહિં ‘પ્રથમ જે ગાળીએ તે લટક્યું હતું’ તે જ ગાળીએ ફરી પાછું તે લટકશે નહિ એમ ફહેવામા પુનર્જન્મ માનવાવાળા એક પક્ષનો નિર્ણય કર્યો છે. આ પક્ષ એવું માને છે કે, અપૂર્ણ રહેલાં આ સંસારના કાર્યો પુરા કરવાને જીવ ફરી જન્મ લે છે, અને જ્યાંથી એવા કાર્યો અપૂર્ણ રહ્યા હોય ત્યાંથી તે કાર્યોને ઉત્તરોત્તર પૂર્ણ કરે છે આ સિવાય એવોપણ પ્વનિ છે કે, માનવજીવનમાં આ અન્યકોઈપણ ક્ષતિમાં જે સ્થિતિ એક વખત પ્રાપ્ત થઈ છે તે અને તેની જ સ્થિતિ, તે પાંદડામાટે જેમ તે જ ગાળીએ પાછું જતું કેવલ અસંભવિત છે, તેટલી જ અસંભવિત છે.

૧૧-૧૪

ઉંચે રહી વિચકેશે - માનવજીવનને કવિ વિશ્વના

વિજ્યરૂપ મિલે માને છે. જંગતતા સર્વ દ્રવ્યો (પશુ, પ્રક્ષી આદિ)મા માનવજીવન અને માનવશરીર સર્વદષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ ગ્રાહ્ય ભાગવે છે એ તે. નિર્વિવાદ.

૧૫-૧૬

જાણ્યું ... નિયમો છે - એ કાળુ જાણે છે કે આ નજીક જાણાતુ એક પાંદડું અને તહેની રચના, જેટલું આ વિશ્વ યુદ્ધ છે તેટલું જ ગૂઢ અને અગમ્ય છે; તેમ જ જે નિયમોથી આ અખિલ જ્ઞાતાંડ એનાદિથી હજીસુધી ચાલી રહ્યું છે તે જ બધા નિયમો એમાં પણ પ્રત્યક્ષ છે. જે દિવસે એ પાંદડાંના રાતું બનવામાં, લીધું થવામાં, પીગું થવામાં તેમ જ તુટી પડવામાં રહેલા ગુઢ રહસ્યને કોઈ મહાન વિભૂતિ ઉકેલી શકશે તે જ દિવસે આ વિશ્વનો બેદ અને એને નિયમમાં રાખનાર સુદૃઢ નિયમોનો બેદ એ આપોઆપ ઉકેલાશે.

પ્રભાકીટ

આ કાવ્યનો ફટલોક ભાગ 'સંગીતધ્વનિ, પ્રથમધ્વનિ'માં આવી ગયો છે. અહિં 'પ્રભાકીટ'ની અન્યોક્તિથી નવન્યાનના મત્રસૂત્ર (તત્ત્વમસિ)ને સ્પષ્ટ કરવાનો યત્ન છે.

મૃદુમૃદુ - ઝાંખી; ખણિત. વ્યંગાર્થમાં-આત્મસ્વરૂપની પ્રત્યક્ષ જ્યોતિ નહિ પણ અન્યમાં ઝાંખારૂપે વિવિધરીતે જણાતી, અને તેથી જ મૂલ સ્વરૂપ જેવી પ્રભાવયુક્ત નહિ પણ ખણિત.

તેજની - અભિજ્યોતિની. અંશુ-કિરણો; તણખા.

વેરતો - એનો કર્તા 'એ' એમ અતુર્યપકિતઉપરથી જણાય છે પણ તે 'એ' કોણ? તે જણાયું નથી. 'પ્રભાકીટ' ન મૂકતાં તહેના ગુણનું વર્ણન સર્વનામથી કર્યું છે. શ્લોક ૩માં ૧૬મી પંક્તિમાં 'પ્રભાકીટ' મૂકી બેદ્ર ખુલ્લો કર્યો છે. 'વેરતો' એનો ગૂઢ સ્થિતિભાવ વ્યંગાર્થમાં 'અન્યદ્રવ્યોમાંથી પ્રકાશતો' એનો છે. આગીઆમાટે પંક્તિઓ ઉત્પેક્ષા છે. સ્વભાવોક્તિ પોષક છે.

ક્ષણિક સ્થિતિ ઉડે - કોઈ જગ્યાએ સ્થિર થઈ એમે જઈ, પણ આન્તરગતિનો ગુણ હોવાથી ગતિમાન. જગત્તા દ્રવ્યોના ઉપભોગથી અસંતુષ્ટ હોવાથી અન્ય પાર્ણુઆનન્દમય દ્રવ્યને તે શોધતો હોવાનો ધ્વનિ છે.

હૃદય - આગીઆને પોતાનો પ્રકાશ છે પણ તેથી સંતુષ્ટ ન થતાં 'નિજ પ્રભા મૂકી' તે કોઈક અન્ય પ્રકાશને 'જગે શોધતો' ફરે છે

એવી કૃપના. બંગમાં જીવ-શુદ્ધરૂપે પોતે બ્રહ્મરૂપ છે છતાં તહેનું તહેને જ્ઞાન નથી અને તે જ કારણે તે અસંતુષ્ટ છે. આના પરિણામે કોઈ અનન્તજ્યોતિની, પોતાનું કેન્દ્ર ભૂલી, તે શોધ કરે છે. એમાં ઉભયનું અજ્ઞાન સમાનઅંશે ગર્ભિત છે.

૫-૧૨

કદિ ન ... દિવ્ય તે - આ વિચિત્ર શોધના કારણરૂપ ઉપરજણાવ્યું તેમ પોતે જ બ્રહ્મ છે એનું અજ્ઞાન. અથવા તો એવું ન બન્યું હોય કે, પોતામાં રહેલી જ્યોતિ (આત્મા) અતિ સામાન્ય હોય જ અન્યજ્યોતિ (બ્રહ્મ)ની તે શોધ કરે છે 'તે મહાન, વિશેષ શુદ્ધ, પ્રપાળ, ભિન્ન, શાન્ત અને દિવ્ય છે' એમ તહેનું માનવું હોય.

મૂલકાવ્યમાં આ ભાવ જોઈએ તેટલો સ્પષ્ટ નથી, પણ ટીકાથી તે સ્પષ્ટ શકાશે એવી આશા છે.

અને પુરૂષાર્થ ... કદિ જડે - અને આવી જ માન્યતામાં તે પોતાનું મૂલરૂપ ભૂલી અન્યરૂપને જગતમાં અનેક પુરુષાર્થો કરી શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કવિ તહેની અસકયતાનું વર્ણન કરે છે કે, જે પોતાને ભૂલી જઈ પોતાને જ શોધવા જગતમાં ભટકે છે તહેને તે કેમ પ્રાપ્ત થશે ?

ન એમ.....કીટનું - અને જો તે આવી જ ઉધી ભ્રમણામાં રહેશે

તો તે ખીયારાતું શું થશે ? અહિં કેટલાક ધર્મમંજિરાસુઓ કે જંગ્મો ઉપર વર્ણવેલી સ્થિતિના ભાગ થઈ પડ્યા હોય છં તેઓની ઉત્પેક્ષા કરી છે; અને તેસાથે તેઓના આવા પ્રયત્નની અફસતા પણ દર્શાવી છે. ‘એ ખીયારા આગીઆતું શું થશે ?’ એમ કહેવામાં કવિએ આવી વસ્તુસ્થિતિમાં મૂકાયેલા આત્માઓપ્રતિ સ્વભાવપ્રેરિત દયા જતાવવાનો વિવેક કર્યો છે.

૧૩-૧૬

તહિં - આવી અજ્ઞાનમય સ્થિતિમાં તે ભટકે છે ત્યારે.

વિધુત - વીજળી: દિવ્યજ્યોતિ.

શું - અનેક ભાવયુક્ત.

ક્ષિતિજમાં - વ્યંગાર્થમાં-પૂર્વે જેમ ‘મૃત્યુ’ એવો અર્થ કર્યો હતો તેમ અહિં નહિ, પણ આત્મા અને પરબ્રહ્મના મિલનસમયે; ક્ષણિક આત્મસાક્ષાત્કારની સ્થિતિમાં.

મીંચાઈ ... જતાં હતાં - અહિં આત્મસાક્ષાત્કારનો ક્રમ સ્થલઅનુભવથી પર હોવાતો ધ્વનિ છે.

કંમે - વપ્પત જતા, ઉત્તરોત્તર.

અન્તરચક્ષુ દિવ્ય - પ્રેરિતજ્ઞાન કે જ્ઞાન સ્વરૂપ ધર્મશાસ્ત્રના શિક્ષણસાથે કર્શો સમ્બન્ધ નથી.

વિમોહ અન્યતો - આ 'અન્યતો વિમોહ' પ્રત્યેક જીવમાં પ્રાકૃતિક અંશ હોય છે જ. પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તેનાથી ખીન્ન પાસે જે કંઈ છે તે વિશેષ અને ઉચ્ચતમ છે એવી મનોવૃત્તિ કંઈ અમુક એક જ વ્યક્તિમાટે સત્ય છે એવું નથી પણ તે પ્રત્યેક જીવમાટે સમાન છે. પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યાદિ સમાજમાં જે કંઈ પણ ઉદ્વેગ, અસંતોષ અને ચાલુવિગ્રહ નિત્ય જોવામાં આવે છે તેના કારણરૂપ આ 'અન્યોન્ય વિમોહ.'

૧૭-૧૮

અને કંઈ પ્રોધ થયા ગણી - 'ક્ષિતિજમાં' વિજ્ઞાનીના ચમકારાથી આગીઆને કંઈક પ્રોધ થયા એમ માની લીધું છે. વ્યંગાર્થમાં આત્મ-સાક્ષાન્કારની ઝાંખી થતાં જ્ઞાન હિપ્ત થયું અને તેથી

સ્વભૂલની - પોતાના આવા અજ્ઞાનનેમાટે વિજ્ઞાનીના પ્રકાશમાં આગીઆ પોતાનું સ્વરૂપ જોઈ શકે છે અને તે વખતે તેને જ્ઞાન થયું કે, જે પ્રકાશને તે શોધતો હતો તેવો જ શુદ્ધ અને દિવ્ય પ્રકાશ પોતાનામાં પણ છે. આથી તેને પોતાની ભૂલ માલમ પડતા તે 'લજ્જત' પામ્યો. વ્યંગાર્થમાં-જીવને આત્મરૂપે ઐક્યનું જ્ઞાન થયું, એટલે પોતે જ બ્રહ્મરૂપ છે અને જેને તે શોધે છે તે પોતાનામાં જ છે એવું જાણતા અત્યાર સંધીનાં પોતાના આવા અજ્ઞાનનેમાટે તેને વ્યાભાવિક શોચ થાય છે.

કોકિલ

માનવજીવનમાં જે કોમપણુ ભાવના વિશેષ પ્રબલ, આકર્ષક અને ઉંડી હોય તો તે પ્રેમ-રતિ છે. એના ઉત્પાદકરૂપ કોમલને મધુર ટૂંકો છે.

૧-૮

વૃક્ષડાળે - સંસારના અનેક વિષયો, ભાવનાઓ અને વ્યવહારના ક્રિયાકાર્યોમાં.

હુપી - પ્રેમ-રતિની ભાવના પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષરૂપે સ્પુરે છે, જેવો કોમલનો ટૂંકાર.

કોણુ - જ્યારે ન્દાનાં ખાલક કે ખાલિકામાં આ ભાવના પ્રથમ સ્પુરે છે ત્યારે તે ખીજી અન્યભાવનાઓસાથે એટલી ખમી મિશ્ર હોય છે કે તેસમયે એ ભાવના સત્પરૂપે શુ છે એ કહી શકાતું નથી.

જે કે ... સાંભળ્યા મહેં - જગતના વિધવિધ સુખાનુભવ (રૂપ, રસ, ગન્ધાદિથી પ્રાપ્ત)માં તેમ જ ક્ષણેક્ષણે ઉઠતી ચિત્તવૃત્તિ (Mental modifications)ઓમાં જે કોમપણુ એક વૃત્તિ અતિશય પ્રબલ અને આનન્દદાયી હોય તો તે પ્રેમ છે. જગતના ખીજાંસુખોથી આ પ્રેમનુ સુખ કંઈક વિશેષ અને જૂદું જ લાગ્યા કરે છે. સકલ જનકલહધોંધાટમાં આ એક જ સ્વર કંઈક દિવ્યતાનું ભાન કરાવે છે; અને જ્યારે એ

પ્રેમવૃત્તિ યથાર્થ રૂપમાં પ્રકાશે છે ત્યારે આપણને એ જ લાગે છે કે આનાજેવો આનન્દદાયી અનુભવ પૂર્વે કદિપણ થયો નથી એ નિઃસંદેહ

હા ! એ ... ચિત્ત થાતું - આ વૃત્તિ બીજી બધી શોક, દ્રોષદિ વૃત્તિઓ જેટલી ચચળ નથી કે જેથી વખત જતાં તે શમી જાય. અને તેથી જ જો ખરૂં ચૈતન્ય કોઈપણ વખતે યથાર્થ અનુભવાતું હોય તો તે જ્યારે આ વૃત્તિ જાગે છે ત્યારે જ. વળી જે લાવનાઓ કદિ પણ ન અનુભવાયકી હોય તે તે લાવનાઓ આ પ્રેમની વૃત્તિ જાગૃત થયે અનુભવવામાં આવે છે.

જાણું ન ... રસિક લાગે - પ્રેમ-રનિતા ઉત્સાહ, મુગ્ધત્વ અને વસ્ત્ર મન આ પરિણામ છે વિશ્વામિત્રજેના તપસ્વી અને સાગીનેયે મેનકા કિંતનું 'જગત્ રસિક લાગ્યું હતું'. આ ભાવનાને વધુ ઉત્તીર્ણરીતે સ્લમજવાને કવિનું 'ઉન્મેષ, રનેહુસાયુજ્ય'નું કાવ્ય 'સંગીતધ્વનિ'માં વાચવું.

૯-૧૨

શું એ ... વિકાર જાગે - આગળ જતાં કવિને એવો સંશય થાય છે કે (૧) આ વૃત્તિ કોઈક બહારનાં આદેશનો યા આચરણને અધીન તો નથી અથવા (૨) મૃદતા જેમ ચિત્તનો એક વિકાર છે તેમ આ પ્રેમ એ પણ એક પ્રકારનો 'ચિત્તનો કોઈ નવીન વિકાર' તો ન હોય ?

વા દ્વિતિ મહારી - અગર તો એ ભાવના મધ્યભોદ-મદનના પરિણામરૂપે ન હોય? આ બે વૃત્તિઓનો પરસ્પર સમ્બન્ધ એલો બધો નિકટ છે કે એમાં પહેલી વૃત્તિ બીજીથી ઉત્પન્ન થઈ કે બીજી પહેલીથી ઉત્પન્ન થઈ તે ઘણી વખત મૂલી શકાતું નથી.

૧૩-૧૬

એ ઉડી મોર ભરેલી ડાળે - પ્રેમનો જન્મજન્મ આપણને વધુવધુ અનુભવ થતો જાય છે તેમતેમ તહેને આપણે જગતનાં અનેક સૌન્દર્યપૂર્ણ દ્રવ્યોમા જ્ઞેતાં શીખીએ છીએ; અને આવખતે તે વૃત્તિ છુપી હોતી નથી પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે.

આમ્રવૃક્ષ - એમાં સૃષ્ટિનાં અનુત્તમ સૌન્દર્યનું આરોપણ છે.

શોભિત તેથી લાગે - આ જગતનું સૌન્દર્ય પ્રેમના સમ્મિશ્રણથી વિશેષ આકર્ષક બને છે.

ના જોડ બંને - સંસાર પ્રેમથી વિટાયેલો છે; જગતને 'લીલા' રહેવાનો આ હેતુ હોય.

૧૭-૨૧

છે શ્યામ ખોલવાને - આત્મનિક પ્રેમમાં જાતિ, રૂપ,

ગુણાદિ ભૂલી જવાય છે; અને પાત્ર અપાત્ર જેવું કશું હોતું નથી. ત્યાં તો પ્રેમનો ઝરો જે એક વખત વલ્લે તે વલ્લો જ. ‘તે કાનાંતરફ વહે છે?’ એવો સવાલ પ્રેમીને કાંઈ દીવસ ઉઠતો જ નથી. પરાશરમાટે માછીની છોકરી કે શિવમાટે ભીલડીતરફ ઢળેલો પ્રેમ કંઈ જાતિ, ગુણના બંધનથી ડગ્યો ન હતો.

અહિં પરસ્પર અનુરૂપ નહિ એવા પદાર્થોનો સંબંધ વર્ણવવામાં આવ્યો હોવાથી વિષમાલકુંાર થાય છે.

ને એવું ગુંથેલું - આ દૃષ્ટાંતોથી એવું માનવાને કારણ મળે છે કે, પ્રેમીહૃદયો ‘સ્વામમાં કંઈક ઉજ્જવલતા રહી છે અને સૃષ્ટિ વિષે અધી વિષમતા જ ગુંથેલી છે’ એ અનાદિભેદ પામી ગયા હોવા જોઈએ.

• • • •

હરિણ

• • •

સ્થૂલસૂક્ષ્માદિ ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયોપ્રતિનાં ચિત્તનાં આકર્ષણ, પ્રવૃત્તિ અને ધ્વસનું આ કાવ્યમાં વ્યગરપે સૂચન છે. પ્રથમ ઉત્સાહ, પછી સમ્મોહ અને અન્તે નૈરાશ્ય એ ઇન્દ્રિયજન્યસુખના સ્વભાવસિદ્ધ અનુભવનું ‘હરિણ’ની ઉક્તિથી ઉત્તરોત્તર પોષણ કર્યું છે. કાવ્યઅર્જુ પ્રથમ શાન્ત અને પછી કશ્ચરસને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

વેગે - મનુષ્યના ઇન્દ્રિયજન્ય વિપયોપ્રતિતા આકર્ષણ અને ઉત્સાહને અનુલક્ષીને.

૨૧ - નાદ; અવાજ.

ઝાંખો - વિપયોના સંપૂર્ણ ઉપભોગયે નહિ પણ કેવલ તહેની સ્મૃતિ-સ્પર્શ જ તહેનાપ્રતિ ચિત્તને આકર્ષે છે એવો ધ્વનિ.

દ્વીતિયપંક્તિ પાદાન્તરે ‘હરિણની રસેન્દ્રિયને’ એમ વાયવાથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે.

જાણું ના ઉચ્ચ તહેમાં - સ્વલ્પ કે સૂક્ષ્મ વિપયોમાંની પ્રવૃત્તિસમયે ચિત્ત એમ વિવેક નથી કરી શકતું કે એવી ક્ષુદ્રલાલસાતી સતુષ્ટિથી જીવનનો કયો ઉદ્દેશ સાધ્ય થાય છે ! ‘ઉચ્ચ’ એ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ એ જ કેવલ જીવનનો અન્તિમ ઉદ્દેશ છે એમ નથી એ સચવવાને; નહિ તો આવી પ્રવૃત્તિમાથી આનન્દ નહિ તો ક્ષણિક સુખ તો મળે છે જ.

લોભાયું દેખતું ના - વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કે મોહથી અન્ધ બનેલું હૃદય એકદેશીય થવાના કારણે વિવેકશૂન્ય બને છે એમ ધ્વનિ.

ધેણું - આવી ચંપટાના ફલરૂપે અન્તે મૃત્યુ જ પ્રાપ્ત થાય છે એ

ભેદથી અજ્ઞાન. કંઈક ઉત્સાહપૂર્ણ પણ નિર્દોષ એવો • ભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં આશયથી ઉક્ત શબ્દપ્રયોગ સ્વીકાર્યો છે.

• ‘રસમય બની’ અને ‘લીન થે’ એ શબ્દો ચિત્તની વિષયમાં નદ્રુપતાના મુચનરૂપે સહેતુક છે.

આલ્થો વેગે ... જરાયે - આવી ઓનપ્રોનસ્થિતિમાં ઘણો કાલ વાટી જાય તોયે • તે થોડા જ લાગે છે.

• ના આવે ... મુખનો વા - કેવલ મુખની કાંજા જ પાછી આવતી નથી એવું નથી, પણ દુખના દીવસોયે પાછા નથી આવતા. જીવનની રૂબ કે દુખની પલવિપક્ષો જે વાટી જાય છે તે પાછી નથી આવતી એમ મુચન

• • • સમભારે ... માનવી ના - જે ચીજની પુનઃપ્રાપ્તિ અસમભવિત છે તદેનો શાય કેવલ વ્યર્થ જ.

૯-૧૨

નાદના લોભથી - વિષયોની લાભસા અને તેથી પ્રાપ્ત ક્ષણિકસુખાનુભવને ઉદ્દેશીને.

‘શકે’ માં ‘કે’ ને સદ્ધુ ગણવાનો ત્રાસ પડતો હોય તો પાશાન્તરે ‘કલી’ પ્રથમ અને ‘શકે’ પછીથી વાંચવું.

એવે - જ્યારે કોઇ જીવ વિષયસુખમાં સંપૂર્ણ લીન થયો હોય છે ત્યારે જ, અને એટલું જ નહિ પણ જ્યારે તે મૃદજીવને મૃત્યુની લેશપણ આશંકા નથી હોતી તે જ વખતે.

દ્વેષી - જેનાથી ખીજીને સુખી જોઇ શકાતું નથી એવો. સુખીજીવનનો દ્વેષ જો કોઇને વધુ હોય તો તે યમરાજને છે એ સત્યનો અનુભવ તો જે ખીયાગને થયો હોય તે જ જાણે.

ગુપ્ત - અણચિન્ત્યું; મર્મભેદી.

૧૩-૨૦

ડોળાતાં - એ શબ્દને જેરીતે વાંચી શકાશે:- (૧) 'ચંચળનારીનાં જેવાં ડોળાતાં' અને (૨) 'ડોળાતાં દીનલોચન'. આમાં જે ભાવ વાચકને વિશેષ હૃદયગ્રાહી લાગે તે સ્વીકારવો.

જૂવે પારધી ... નિર્દોષથી - 'જાણથી વિધાયેલું' તે હરિણ (તહેનીઉપર નીચા વળેલા અને કંઈક સતોષથી જોતા) પારધીને અને વિશ્વને એ પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા (દ્વેષ અને પ્રેમના) ભાવોથી જૂવે છે. કવિ કહે છે તેમ એ ભાવો 'નિર્દોષ' છે. 'પારધીને' આપ્રમાણે પોતાનો તારા દરવામાટે 'દ્વેષ'થી જોવામાં અને 'વિશ્વને' તહેમાં અનુભવેલા અને

રહેલા અલેક સુખા અને સ્મરણોને લઇને 'રાગ'થી જોવામાં હરિણની તે સંભવની સ્વભાવસ્ફુરિત મનોવૃત્તિ દર્શાવી છે.

અહિં 'પારધીમે દ્વેષથી' જોવામાં અને 'વિશ્વને રાગથી' જોવામાં, હરિણ ઉભયને હાની કે કાષ્ટદો કરી શકવાની સ્થિતિ ધરાવતું ન હોવાથી ત્રેહની આ ચંપૂને સહેતુક 'નિર્દોષ' ફરી છે. અહિં શબ્દવ્યવસ્થા સાભિપ્રાય હોવાથી પરિકરાંકુરાલંકાર થાય છે.

મહાયાતને - અનેક દુઃખા અને પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત.

દિન-સ્વપ્નમાં - સ્વનાવસ્થામાં ગુંથેલી આશાઓ જેટલી જ આ સ્થૂલજીવનની આશાઓ પણ નિષ્ફળ. દીવસો સ્વપ્નવત્ હોવાના સ્મૃતો અનુભવ તો મૃત્યુના મુખમાં હોય તે જીવને જ વ્યર્થ થાય છે.

જૂંથે મૂકહાર્દ - ચિત એવું હરીલું છે કે, અન્તિમ નિરાશામાંયે ત્રેહને આશાનું કિરણ જણાય છે, પણ મૃત્યુનું આગમન એક જ એવી સ્થિતિ છે કે જ્યાં નિરાશાને આપણે નજરોતજર (દ્રશ્યે) જોઇ શકીએ છીએ. જીવગીભરની સંચિત આશાઓને 'છિન્ન થતી દ્રશ્યે જોવાનું' દુર્ભાગ્ય મૃત્યુના મુખમાં પડેલા જીવને આ કેવલ એક જ વખત પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા

સ્મૃતિશ્રેણી આયુની - બચપણથી તે અત્યારસુધીની જૂની સભારણીની પરંપરા.

સ્મરી - પુનઃ પુનઃ યાદ કરી.

સમ્મોહ - એ 'આયુની સ્મૃતિશ્રેણી'ને માટે.

નૈરાશ્ય - એ 'વિશ્વની લીલા'ને માટે. નિરાશા એટલામાટે કે એ વિશ્વની લીલા ફરીથી કદિ પોતાને જોવાની મળવાની નથી એવું અહિં લાન થાય છે તેથી.

રંક લોચનો - ધાયત્ર ચયુ ત્યારે લોચનો 'દિન' તો હતાં જ, પણ હવે વિદ્વિતતા, સમ્મોહ અને નૈરાશ્યથી વિશેષ દિન બનેલાં.

અન્તિમ વિધિની - મૃત્યુ પૂહોલાંના છેવટના પેલ એક દષ્ટિપાતસાથે, જ્યાંસુધી નજર પહોંચે ત્યાંસુધી ત્હેને લાંબાવી, તે અન્તિદિન અને અંત્યપૂર્ણ લોચનો આ સંસારની હંમેશને માટેની વિદાય લેતાં સદાના બધ થાય છે.

જીવનશેષ નિશાન્તે - જીવનની આ છેલ્લી રાત્રિના અન્તે.

શોક-આકુલ શાન્તિથી - આ ત્રણે વૃત્તિઓ મરતી વખતે સાહજિક ઉત્પન્ન થાય છે જ. પ્રથમ નિરાશાથી શોક, પછી ઉદ્વેગ અને

વેદનાથી આકૃષ્ટતા અને છેવટે લય પામવામાં આત્માની શાન્તિનું સૂચન છે. 'શોક' અને 'આકૃષ્ટતા'ની વૃત્તિઓ મિથ્ર હોવાથી અહિં ઉભયની સંધિ સ્વીકારી છે.

૨૧-૨૨

કૂરકર - 'નિત્યે કૃમળાં હૃદયેને વિધે છે' તેથી 'કૂર' કહ્યો છે.

મહાપારધી - પોતાનું એકવખતછેડેલું બાણ કોઈપણ વખત નિષ્ફળ નિવડ્યું ન હોવાથી 'મહા'.

અહિં 'કૂર' અને 'મહા' એ વિશેષણો ત્હેના વિશેષ્ય 'કર' અને 'પારધી'ને માટે ત્હેનાથી ફલિતક્રિયાને અર્જે સાભિપ્રાય હોવાથી પરિકૂરાલક્ષ્ય થાય છે.

બુદ્ધબુદ્ધ

જીવમાત્રના સ્થૂળઅસ્તિત્વનું 'બુદ્ધબુદ્ધ'માં આરોપણ છે. કાવ્યઅર્જે કવિની કેટલીક કલ્પનાને સ્પષ્ટ કરી છે. આખાં કાવ્યમાં આ જાદગી (પરપોટાની નેમ) ક્ષણભંગુર છે એ અનાદિ સત્યને પોષણ આપ્યું છે.

વારિપટ - દશ્યરૂપે; સંસારમાં; સ્થૂલરૂપે.

સ્થિતિમાં - અસ્તિત્વમાં.

નયનચિત્ર - ખુલ્લીરીતે જોવામાં આવે એવી આકૃતિ.

તોયે તે ... વારિપટ - જો કે સ્થૂલજગતમાં તે દ્રવ્ય (તત્વસમૂહ)એ હજી આકૃતિ (નામ, રૂપાદિ) ધારણ કરી નથી તોયે તે અગોચર જગતમાં 'ગભિર' (સત્વસ્થિતિમાં), 'ગોપન' (અદશ્યરૂપે) અને 'શુદ્ધરૂપે' (સંસર્ગ દોષથી વિમુખ) પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

પ્રથમ 'વારિપટ' રૂહેવામાં દશ્યસંસારનું અને પછી 'વારિઉરે' રૂહેવામાં બ્રહ્મભયકોપનું સૂચન છે.

વિમલ રાસ ... શું બરેલું - આવું કુતુહલ વ્યક્તિપરત્વે સ્વાભાવિક છે. કોઈક માણસ અમુક અનણી જગ્યા જોઈને આવે ત્યારે તહેને આપણે અનેકપ્રશ્નોથી વધાવી લઈએ છીએ. "ત્યાં શું શું જાણવાજેવું છે? ત્યાં તહેને નવું શું જોયું?" ઇત્યાદિ પ્રશ્નો, હજીસૂધી અજ્ઞાન એવાજીવનેમાટે, સ્થૂલજગતનો અનુભવ લઈ મરણ પામેલા જીવોને ઉદેશી, પૂછવાની એજા અતિશય સાહજિક છે.

‘વિમલ રાસ કદિ રમન્તો’ એમ કહેવામાં કવિ એવી કલ્પના
ગત કરે છે કે અનન્મજીવો તહેમની આ અવ્યકત સ્થિતિમાં,
સ્થૂલનદિ એવી કોઈક અન્યસ્થિતિમાં, કુદરતના નિયમેને અનુસરી, અમુક
પરિવર્તનો તો પામતાં હશે જ. એ ‘રાસ’ આપણી દષ્ટિએ તો ‘વિમલ’ જ.

૮-૧૧

તહિં - આથી પ્રભાવલિની ઘટમાલાસાથે કંઈ તર્કવિતર્ક ચાલે
છે ત્યારે.

સમીરની લહરી - આ ‘સમીરની લહરી’નો કોયડો હજી સૂધી
કોઈથી ઉકેલાયો નથી. ગર્ભમાં ચૈતન્ય મૂકનાર કોણ ?

ને જોયું ત્યાં જગત - બધાં જરૂરી તત્ત્વો હતાં તો ત્યાંના ત્યાં
જ, પણ આ જગતને પ્રત્યક્ષ જોવાનું ‘સમીરની લહરી’થી શક્ય બન્યું.

ચિત્રવિચિત્રરૂં ... કદાપિ - આ બધાં ‘જગત’નાં
વિશેષણો. ‘જોયેલું ના નયન નિજથકી કદાપિ’ એમ કહેવાનો હેતુ એ છે
કે, ‘અધિકાસમન્તાં સ્વજનો’થી આ સંસારનું કૌતુક સાંભળવાનું પૂર્વેયે
મળ્યું હશે, પણ તહેને પોતાની આંખોથી તો આ પૂંદ્રેલાં કદિ જોયેલું નહિ જ.

૧૨-૧૯

જોયું ... મોહ - પોતાનાજેવી બીજી આકૃતિઓ (દેહધારી જીવો)

ટીકા

પણ ત્યાં જોવાની મળી અને સાથેસાથે સંસારને ઘેરે મોહથી અનુભવ લીધો.

ને ‘ચિર હું’ જલપટે - આ બધું થતાં અને કરતાં લગભગ પચાસસાઠ વર્ષ થઇ ગયાં હશે એટલે પરપોટાને સહજ એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ કે, ‘હું અમર છું’ અને મહારૂં આ અસ્તિત્વયે તેટલું જ અમર હશે.* અને આવી જ કંઈકે માન્યતાસાથે તે જગતનો અનુભવ કરવા લાગ્યો.

ના, ના બને - આ બધું માનવામાં કેમ આવે? જે ચીજને સાઠસાઠ વરસસુધી આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ તે ચીજ કેવલ એ! ક્ષણની અંદર જ હતી ન હતી થઇ જાય છે ત્યારે એ વસ્તુ ખરેખર નાશ પામી જ છે એ માનવું આપણને કેટલું ભારે અને વધુ પડતું લાગે છે

ને વારિની ગયો, હા! - અહિં ‘વારિની’ જગ્યાએ ‘વાયુની’ વાંચશે તો ભાવના વિશેષ રૂપે લાગશે. જ્યારે પરપોટાપ્રથમ થઈ ત્યારે તે ‘સમીરની નવીન લહરી’ થી થયો, અને હવે નાશ પામ્યો ત્યા

* જ્યારે દ્રવ્યલોભી, સત્તાલોભી કે અન્ય જીવોની પૃથ્વિઓને આપ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને એવું માનવાને કારણ મળે છે કે, તેઓ એમ ખારતા હોવા જોઈએ કે આ જગતની તહેમની મુસાફરી કાયમની જ રહેવા

તે તે જ 'વાયુની નવીન ગિર્મિથકી' નાશ પામ્યો. કવિ અહિં એવો અર્થ ઉત્પન્ન કરવા માગે છે કે, જે કંઈક ક્રિયા, તત્વ કે વિકારના પરિણામે જડપદાર્થમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ક્રિયા, તત્વ કે વિકારના પરિણામે એ નાશ પણ પામે છે.

અહિં 'વાયુની નવીન ગિર્મિ' એવી એક જ વસ્તુથી 'બુદ્ધબુદ્ધ'ની ઉત્પત્તિ અને નાશ એનુંકમે વર્ણવ્યો હોવાથી વ્યાધાતાલકુંદાર થાય છે.

૨૦-૨૧

નિમેષ - અનન્તકાલની સાથે સરખાવતાં આપણાં કહેવાતાં સાહચર્યો એક આંખના પલકારા જેટલા વખતનું પણ ભાગ્યે જ જ્ઞાન કરાવી શકે. આત્માની તો એ 'નિમેષ' જ.

ગણું બધી રામી - અહિં જન્મ, મરણ, બાલ, યુવા અને વૃદ્ધાવસ્થાદિની ત્વરિત ગતિનું સૂચન છે. તે એટલું બધું ત્વરિત કે તે થાય છે, થયું છે વિગેરે જાણવા જેટલો સમય પણ આપણને મળતો નથી.

લઉં શું - અને એથી જ આપણને સંશય પડે છે કે, એ સ્થિતિ શું વાસ્તવિક હતી જ કે કેવલ સ્વપ્નવત્ પ્રાપ્તિ જ ન હોય.

મધુકર

આ કાવ્ય 'કમલ'ના ઉત્તરાર્ધરૂપે અહિં યોજ્યુ છે જેમાં પુરુષને દક્ષનાયક (મધુકર) કહ્યો છે. જે કે કાવ્યઅર્જુ તો સ્ત્રીપુરુષ ઉભયની દક્ષતા (Non-passivity) સમાનરૂપે વર્ણવી છે. આવા સ્વેચ્છાચારી સ્ત્રીપુરુષોને પ્રાશ્નપદેશોમાં સ્ફેરિન્ (Flappers) * કહે છે.

૧-૪

તોય ના તૃપ્ત હીસે - આ અસંતોષ હેમની પ્રથમ અનુભવ પછી વધતી જતી વિષયાસક્તિનું પરિણામ છે.

રનેહે જૂઠા - જે એનો પ્રેમ સાચો જ હોય તો પ્રથમનાયિકાને ત્યજી અન્યની શોધ કરવાનું હેતે પ્રયોજન ન રહે.

પ્રણયરવ - પ્રેમવચનો.

* આનો રૂઢ ગુજરાતી શબ્દ 'અકુકદકુકિયો' છે, જેનું ખાસ લક્ષણ એ કે તે બધી બાજુએ રૂહી જોઇતો લાલ કેવલ ઉપલક્ષમાં જ મેલવી જાય છે; જેને કશી જોખમદારી નથી અને જે સૌમાં સરસ હોય તે જ લે છે.

રનેહે વહેલી કુમુમકલી - મુખાના ઉત્સાહ, નિર્દોષતા અને અજ્ઞાનતાનું સ્ત્રવન છે.

• એવીરીતે રહે - નવી નવી કલીઓ શોધવાનો જે તહેનો દિવસનો વ્યવસાય તે જ તહેનો જીવનોયે કમ. જીવન એ એક લાંબો દીવસ જ તો; ખીજું શું !

નવ જમર - એક જમર તો ઉપભોગ કરી અસંતુષ્ટ થઇ ગયો; હવે ખીજો આવ્યો જેને મધુ નવેસરથી શરૂ કરવાનું.

ને પૂર્ણહોંસે - તે જમર જે વસ્તુ સ્થિતિથી જ્ઞાત હોય તો તે 'ભેટેલી કલી ઉપર પૂર્ણહોંસે' એસે જ નહિ. પણ એ એસે છે એ સ્પષ્ટ. સાંસારિકજીવનની આ વિચિત્રતા અને શંકાનો પડદો ઢાંકી દીવસ ખુલશે કે !

સ્થૂલસ્નેહે - કદાચિત્ માનસિકરીતે તે કેવલ એક જ નાયકને વહાલી હોય એવો ધ્વનિ.

• માંનશે લે ન જાયું - દરેક નાયકને પોતાની નાયિકામાં અને દરેક નાયિકાને પોતાના નાયકમાં અડગ શ્રદ્ધા હોય છે; અને જે ગાડું અન્ધારે ગબડે છે તે એ શ્રદ્ધાને લીધે જ, નહિ તો એ અકુદરતી પૃથાનો કષારનોયે અન્ત આવ્યો હોત.

ટીકા

બન્ધાયો શકે ના - એ ખીચારા ભ્રમરમાટે અને મનુષ્યમાટેયે સમાન. અહિં એક પ્રસ્તુતાર્થમાંથી વિવક્ષિત એવા અન્ય પ્રસ્તુતાર્થનું ઘોતન થતું હોવાથી પ્રસ્તુતાકુરાવકુર થાય છે.

આ બધું નગ્નસત્ય ગળે ઉતારવું દાહિક મનુષ્યોને જરા આકર્ષક લાગશે ખરું, પણ તેથી સત્ય અસત્ય થતું નથી. કવિએ તો પોતાના અવલોકનને જૂઠાવિનયથી ઢાંકવાનો જરાયે યત્ન ર્યો નથી.

બન્ને સરખાં - સ્ત્રી અને પુરૂષ ઉભયમાટે એ અનન્ય (?) શ્રદ્ધા અને સ્થિતિ એક સરખી છે. કોઈક કોઈક આપવાદો તો પ્રત્યેકમાં હોય જ જેને માટે આ આક્ષેપો સાચા નથી.

ભૂલે તેથી - આવા સ્થૂણમોહમાં શુદ્ધ, અદ્વૈત અને અપ્રતિમ પ્રેમનો અનુભવ ક્યાંથી થઈ શકે ?

૨૭-૩૦

ના વિચારે લેતો - પોતાની જાણમાં જેટલાં ફસાય એટલાં પંખીડાંઓ તો તે ફસાવે છે જ; પછી ત્હેમાં કોઈક રૂડી 'ગાય' ત્હેમાં તેયે શું કરે ?

સાચો દીસતો - હાસ્તો. શું બધું કુદરતી નથી ?

નીતિયુક્ત ન હશે, પણ કુદરતી તો અરૂં જ. આધુનિકસમાજપ્રતિભા કવિનો કટાક્ષ સ્પષ્ટ છે.

. પાપીજીવો શુદ્ધહૃદયનો - તહેનું હૃદય તો શુદ્ધ જ. પાપ હોય તો તે કુદરતમાં. અહિં 'પાપીજીવો'માં 'શુદ્ધહૃદય'નાં ક્યનથી વિરોધનો આભાસ થતો હોવાથી વિરોધાભાસાલંકાર થાય છે.

સત્યનીતિ - આધુનિકસમાજઅર્થે એ 'સત્યનીતિ' નહિ તો શું?

૩૧-૩૪

આ શ્લોકમાં વાચ્યભાવના તો સ્પષ્ટ છે, પણ કવિ એથી કહેવા શું માગે છે તે સ્હમગ્નશે?

અહિં કથિત અને ઇચ્છિતભાવનાઓનો વિરોધ હોવાથી આલેખાલંકાર થાય છે.

શવ

આ કાવ્યમાં નાયક-નાયિકાના મૃતદેહને ઉદ્દૃશીને પ્રેરણાલા નાયિકા-નાયકના ઉદ્દગારો છે. કરુણરસ પ્રાધાન્ય અને ભાવનાઓ સાત્વિક છે.

૫-૮

સઘળું - શ્રેયાર્થી. 'જગત'ના વિશેષણરૂપે, અને 'જોતું'ના કર્મરૂપે.

કથન ... ભાવને - એક પતિપતિતરિકેની આપણુ એજાઓ જે જગત્ જોતું હતું તે જ કંઈ આપણું બધું જીવન ન હતું; પણ એથીયે વધુ જે આત્મા આત્માને ઓળખવાનો આપણો જીવનક્રમ હતો તે જગત્ જોઈ કે જાણી શક્યું ન હતું. આપણા સ્થલસમ્બન્ધથી ગુમ એ શો ભાવ હતો તે મ્હેં ત્હને કોઈ દીવસ મ્હોડેથી કહ્યો હતો નહિ તેમ જ ત્હેં પણ મ્હને જણાવ્યો નહિ. એમ હોવા છતાંયે તે ગૂઢ અને છુપો ભાવ આપણાં હૃદયો વગરકહ્યે જાણી લેતાં હતાં.

૯-૧૬

સકલ ... ઢાંકશે - અહિં અધિક એવી 'સકલ કાળની માધુરી'નું ન્યૂન એવી 'જરા દુઃખ'થી ઢાંકવાનું કથન કરવામાં આવ્યું હોવાથી પરિવૃત્તલટ્ટાર થાય છે.

આગે - આગળ. પ્રયોગ ૩૬ છે.

નથી પથ અન્ય કો' - તે અગાધ શક્તિ આત્મજીવ વ્યક્તિત્વ ઇચ્છાશક્તિનું કશું ચાલતું નથી એવો ધ્વનિ.

રૂઢન પણ ત્યાં વ્યર્થ - નાયક-નાયિકાના આ દિશામાં કંઈ પણ કરી શકવાના પુરુષાર્થની અફલતા દર્શાવી છે.

જ્યારે વિભૂતિ એમ છે - અહિં તે સર્વજ્ઞાનમય શક્તિને અધીન થવાની વૃત્તિસાથે અભાર્પણવૃત્તિયે જાગૃત કરવાનો હેતુ છે.

નહિ ... ૨૨. શકું - આ મનુષ્યમાત્રની સ્વાભાવિક લાગણીઅવસ્થા લાવના છે. એ દુઃખદસત્યનું જ્યારે પ્રેમીહૃદયને લાન થાય છે ત્યારે ધીરજ ખુટી જાય છે.

રૂઢન ... નભે - ત્યારે હવે શું મહારે અહિં એકલાં રહી રૂઢન કરવું? પણ રૂઢનથી વધુ શો કાયદો? શું તેથી હૃદયનો ભાર ઓછો થાય છે? અને જો તેમ હોય તો આકાશમાં રહેલા તે મેઘનો ભાર આમ સતત રજાં છતાંયે હજી કેમ હલકો થયો નથી? અહિં ધક્કા લાવો પૂર્વપૂર્વતાને દબાવી દેના હોવાથી ભાવરાજ્યલતા ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૭-૧૮

હું જાણું છું કે કોઈ દીવસ મહારે પણ આ જગતને છોડીને જશું પડશે; ત્યારે મહારા વિયોગનો શોક કેને રદ્યવશે? ધ્વનિ એવો છે કે ત્હારાં મૃત્યુને સમયે એ દુઃખદ વિયોગના પરિણામે હું રડનાર રહી-રહ્યા છું, પણ મહારાં મૃજણવખતે એ વિયોગના દુઃખથી કોણ રડશે? અર્થાત્ કોઈ જ નહિ. ત્હને ત્હારી પાછળ એક રડનાર રહ્યું છે તેટલોયે સંતોષ છે પણ મહારાં ભાગ્યમાં તો તેયે નથી.

જલધિ

આ કાવ્યનો કેટલોક ભાગ 'જ્યોતિ:સાગર'ના સંકેત નીચે આમળ પ્રગટ થયો છે. ધર્મવિષયે ગણાતા કેટલાક મહાપ્રશ્નોનો અહિં કવિની નાન્યતાપ્રમાણે ખુલાસો કર્યો છે.

૧-૬

ચલકચલક થાતું - ચૈતન્યમય. પાણી એ કેવલ જડ જ નથી, પણ તેમાં જે જ્યોતિરૂપે ચલકાટ જણાય છે એ કવિના ધારવાપ્રમાણે એનું ચૈતન્ય.

ક્ષેત્ર - બ્રહ્માંડ.

વિષમ ન છવાયું - અદ્વૈતની દૃષ્ટિથી ઉભય પક્ષે સાભિપ્રાય.

અર્ચનપટ રૂપો - બ્રહ્મવિહારને અનુલક્ષીને. જગત્તાં દશ્યપદાર્થોની ભિન્નતામાં રહેલાં એકયથી સૂચિત.

જલધિ ન કદિ હોયે - વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના શોધનપ્રમાણે અણુપરમાણુ-યુક્ત જડસમૂહાયરૂપ.

તેજ કયાંથી - ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ જડવાદથી સંપૂર્ણ નથી ઉકેલાયું.

કમકકિરણ ઉર્મિઓના - 'કનકકિરણ' એ ચૈતન્યઅંશુને ઉદ્દેશી. પથ્થરનેવા જડપદાર્થોએ અન્યજીવોની માફક વધે ઘટે છે; અને એવા દ્રવ્યોમાયે ચૈતન્યની છાંટ છે એમ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે.

જલમહિં એ - આ બધું જોતાં કેવલ એ નિર્બુધ બાકી રહે છે તે એ કે (૧) ક્યાં તો આ બ્રહ્માંડ બધું જડ હોય, જડના પરિણામરૂપ છે, (૨) ક્યાં તો એ બધું ચૈતન્ય હોય, ચૈતન્યના પરિણામરૂપ છે. એટલું જ નહિ પણ (૧) ક્યાં તો જડમાં ચૈતન્ય છે, કે (૨) ક્યાં તો ચૈતન્યમાં જડ છે. પણ એટલું તો નક્કી જ કે એ બંને વસ્તુઓ કોઈ એક જ વસ્તુનાં બે ગુણો-અર્થો હોવાંજોઈએ. એટલે મૂલ એક પણ ગુણરૂપે બે, જેમ અગ્નિમાં દાહકશક્તિ અને પ્રકાશ બંને.

• ૭-૧૪

અનેકરૂપ - સાતમીનો પ્રત્યય 'એ' લુપ્ત. વિચિત્ર નસમયાતુકૂલ સંલગ્નના પરિણામે એક જ તત્વ આપણને જગતમાં અનેકરૂપે દ્રશ્ય થાય છે.

ઉર્મિ ઉંચી કરી - ઉત્ક્રાન્તિવાદને કબૂલ રાખ્યો છે. હિન્દુધર્મશાસ્ત્રોમાં માનેલી ઉચ્ચતીય કોટિઓ.

દીપજ્યોત પ્રકાશથી - દીવાની જ્યોત જૂદી છે તે

એટલા પુરતી કે તે સૂર્યની નથી; પણ પ્રકાશરૂપે તો બન્ને એક જ.

તરફ ... કદિ - તેમ સમુદ્રના મોઝાંઓ એક એકથી જૂદાં, પણ પાણી કંઈ સમુદ્રમાં જૂદું નથી. મૂલરૂપે સર્વ પદાર્થો એક હોવાનો ધ્વનિ.

૧૫-૨૬

મોજાં એક ... ભેદમાં - સ્થૂણરૂપે આ અવલોકન જાણવા જેવું છે, દરના મોઝાંઓને આપણે ધારી ધારીને જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને તે મોઝાંઓ ધીમેધીમે ક્ષિતિજતરફ સરી જતાં જણાય છે; પણ ખરીરીતે કોઈ મોજાં આવતુંયે નથી અને જતુંયે નથી. વસ્તુતઃ જે પાણીના તે મોઝાંઓ બન્યાં હોય છે તે પાણીતો ક્ષિતિજનું ક્ષિતિજપાસે અને કિનારાનું કિનારાપાસેજ રહે છે. તત્ત્વોના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયેલુ શરીરપણુ તે જ્યારે નાશ પામે છે ત્યારે તે તત્ત્વોનાંજૂથને વિખેરાતાં મૂકે છે. આ જડતત્ત્વો અને આત્મા હોય છે તો ત્યાંના ત્યા જ, પણ આપણી દષ્ટિ-બુદ્ધિનાં આથી ઉલટું જ જણાય છે. ‘દષ્ટિ ભેદમાં’ એને પાઠાન્તરે ‘દષ્ટિમાં ભેદ’ એમ વાંચવું.

વાવિકારથી ... બીજી રીતે - આ ‘સરી’જવાપાતું, આવવાપાતું, જવાપણું નિગેરેના કારણરૂપ ‘વાવિકાર.’ એ ચૈતન્યમાં વિકારાદિ શાથી થાય છે? આનો ભેદ તો જેને સાક્ષાત્કારથી ‘દિવ્યદષ્ટિ’ પ્રાપ્ત થઈ છે એવા યોગીઓ જ પામી શકે; આ સિવાય બીજો માર્ગ નથી.

જો ! પહેલું ફરીફરી - અહિં 'અનન્ત'થી પૂર્ણતાનો ભાવ, 'એક'થી અદ્વૈત અને 'ચિર'થી ક્ષણિકવાદના સિદ્ધાંતોને પ્રુષ્ટિ આપી છે.

• ઉઠી શમે - સર્વવિપયોનો ઉપભોગ કરી આત્મા પાછો પોતાના મૂલસ્વરૂપમાં લીન થાય છે. 'નૃપ્તિ પામી રૂપથી' એમ કહેવામાં બ્રહ્મનો સ્થૂળવિહાર સૂચિત છે.

શમી જ્યોતિવાળા - આ શમવાની ક્રિયા તે મૃત્યુ.

• ના રૂપ બને કયાં - કવિ અહિં પુનર્જન્મનો નિષેધ કરે છે. આ નિર્જન્યથી ઉત્પન્ન થતી સ્વાભાવિક શંકાઓનું સમાધાન હવે પછીના શ્લોકોથી કર્યું છે.

૨૭-૩૦

એક સમે - કવિનો કહેવાનો આશય એવો છે કે જે દ્રવ્ય એકવખત જે રૂપમાં જોવાનું મળ્યું તેવા જ રૂપમાં ફરી પાછું તે જોવાનું મળતું નથી.

અંશેબધા - જે જે તત્વસમૂહોનું તે પરિણામ હતું તે તે બધાં તત્વો પૃથ્વી, જલ, વાયુ, તેજઃ.

ઉર્મિસ્થિતિ ગમે તે - 'ક્ષણ' શબ્દથી સ્થૂળરૂપની ક્ષણભંગુરતાનો ધ્વનિ. આ સ્થિતિ ગમે તો આવે હોય નહિ (કેવલ

સ્વપ્ન, બ્રાન્તિ આદિના ભાવમાં) પણ એટલું તો ખરું જ કે તે સ્થિતિ અમુક સંજોગોમાં દશ્ય હતી.

તત્ક્ષણ - સ્થૂલશરીરના નાશ થવાની સાથે, કવિની માન્યતાપ્રમાણે, ત્હેમાં રહેલાં જડ અને ચૈતન્ય તત્વો સજાતિય અનન્ત તત્વોમાં તરત જ ભળી જાય છે. મૃત્યુપછી અમુકકાલસૂધી આત્મા ભ્રમણ કરે છે એવી માન્યતાનો અહિં સંપૂર્ણ નિષેધ કર્યો છે.

સાગરવારિ - બ્રહ્માંડના જડચૈતન્ય તત્વો.

૩૯-૪૨

એકદ્રવ્યના નાશમાં બીજાદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ હોવાનો અહિં ધ્વનિ છે, જેમ કેરીના ગોટલાના નાશમાં આંબાની ઉત્પત્તિ છે તેમ. આ જોકનુ નાશથી ઉત્પન્ન થતી આકૃત્તિને જો પુનર્જન્મ કહી શકાય તો એ સંભવિત. અને ત્હેમાંયે કવિ કહે છે તેમ જ જો જલકણોનું એક મોજી સમુદ્રમાં બન્યું હોય છે તે જો જલકણો તે મોજીના નાશની સાથે બધે પ્રસરી જાય છે, અને જો બીજી જીર્મિ અગર જીર્મિઓ તે જ વખતે અને તે જ જગ્યાએ જોવાની મળે છે તે કેવલ તે જ નથી, પણ ત્હેના અંશરૂપે. આ પ્રમાણે એટલું બધું ઓછું છે કે તે અંશરૂપે ઉત્પન્ન થતી બીજી જીર્મિઓને મૂલના પુનર્જન્મરૂપે માનવી એ જૂલ જ કહેવાય.

૪૩-૫૦

કપિ હવે પોતાનાં કારણો વધુ સ્પષ્ટ કરે છે. અનન્તતામાં રહેલાં તે એકના જ અનેકરૂપ તત્વો પરસ્પર એકસરખું આકર્ષણ હોવાના કારણે, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે, સમૂહનો નાશ થતાં પાછાં અનન્તતામાં ભળી જાય છે. આ જૂદાં પહેલાં તત્વોને ફરી અનન્તતામાંથી એકત્રિત કરી પાછું તે જ તત્વોનું બીજુંરૂપ (પુનર્જન્મ) ઉત્પન્ન કરવું, થવું અથવા થતું હોવાની માન્યતા કેવલ બ્રાન્તિ જ છે.

- તમારે આ જૂદાં જૂદાં દ્રવ્યો ફરી ફરીને જોવાનાં મળે છે એ શું ? કપિ કહે છે કે એ દ્રવ્યો તે પૂર્વે નાશ પામેલાં અનેકરૂપોનાં ભિન્ન થયેલા તત્વોનાં પરસ્પર સંલગ્નથી એકત્રિત થયેલાં નવાં નવાં રૂપો. અહિં કપિ પુનર્જન્મ માને છે તે કેવા ભાવમાં અને નથી માનતા એ કેવા ભાવમાં એ બન્ને અપેક્ષાઓ સ્પષ્ટ કરી છે.

૫૧-૫૪

તે દૃશ્યરૂપ થાતાં - અને આવા સમૂહોથી ઉત્પન્ન થતાં અનેકવિધ દ્રવ્યો (સ્થૂલ, સૂક્ષ્માદિ બન્ને) તહેતા નાશ સાથે તે સમૂહથી તેટલાવખતમાટે મુક્તિ પામતાં.

તે ભાવિતું જીવન થાતું - આરીતે મુક્તિ પામેલાં તે તત્વો (સમૂહરૂપે દ્રવ્યો) ભવિષ્યમાં કેવલ નિષ્કર્મ પડી નથી રહેતાં

ટીકા

પણ ફરીફરીને જૂદા જૂદા સમૂહોરૂપે કહિં કહિં જોવાનાં મળે છે. અર્થાત્ કાષ્ઠપણુ દ્રવ્યની મુક્તિ એટલે કેવલ તહેનુ તે અમુકસમૂહથી જૂદાપણું આનો અર્થ એવો નથી કે એ અમુકસમૂહનાં તત્વો અનન્તતામાંથી જે મુક્તિ પામ્યાં છે.

૫૫-૬૦

મુક્તિ તહેની ... વારિધિથી - ત્યારે આપણે મુક્તિ માનીએ તો તે કેવા રૂપમાં હોવી જોઈએ? આ મુક્તિ તે કેવલ નામ, રૂપાદિથી મુક્તિ હોઈ શકે, પણ તત્વથી તો નહિ જ. સમુદ્રના મોજાંઓની મુક્તિ તહેના રૂપના નાશથી થઈ, પણ તેથી શું તે (મોજાં) સમુદ્રમાં જલરૂપથીએ મુક્તિ પામે છે? વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ હીક જ કહે છે કે જો આ અનન્તતામાંનો એક આણુપણુ કેવલ એક ક્ષણમાટેએ ગતિ કરવાતી ના પાડે કિંવા નિષ્કર્મ પડી રહે તો આ બ્રહ્માંડનો તે જ ક્ષણે અન્ત આવે. એટલે મુક્તિપામેલાં દ્રવ્યો યા તત્વો કાષ્ઠ અજાણ્યા સ્વર્ગમાં અકાર્ય નથી પડી રહેતાં, પણ નિરંતર પરિવર્તનો પામ્યાં જ ગાય છે.

પૂર્ણ - પૂર્ણ ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે તહેમાં નવાં નવાં દ્રવ્યોનીવૃદ્ધિ ન સંભવી શકે.

ગતિમાન - ગતિરહિતમુક્તિ હોવાનો નિષેધ.

અનન્ત - અન્તવિનાનો હોવાથી મુકિત હજીયે વિશેષ અસંભવિત બને છે.

તો બન્ધ કયાં - જ્યાં બન્ધન અને મુકિત બન્ને જ અસંભવિત છે ત્યાં ત્હેતા પ્રયત્નોયે શા? અને ત્હેતું દુઃખ અને આતન્દયે શો?

આકાશ

આ કાવ્યમાં અનન્તતત્ત્વ પ્રાપ્તિનું અને વ્યક્તિત્વરૂપે આત્માનું અનેકસ્થિતિમાં દૃશ્ય થતું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે.

૧-૨

ઉંચે જોયું કરી લે - વિશાલઆકાશપ્રતિ એકાગ્રદૃષ્ટિથી જોવાથી આ જગત્તાં દૃશ્યો ધીમેધીમે નાશ પામતાં જણાતાં હોય અન્તે શૂન્યરૂપ બની જાય છે. આ અવલોકન અતિશય સ્વાભાવિક છે. વ્યંગાર્થમાં અધ્યાત્મભૂમિકાઓ અને તત્ત્વચિન્તન એ એવી પ્રિયતિ અને અનુભવ છે કે ત્યાં સામાન્યભુદ્ધિ પૂહોંચી શકતી નથી. અને એટલું જ નહિ પણ તેમ કરવાનો આપણે જેમજેમ વધુ વધુ પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ તેમ આ સૂક્ષ્મજગત્તાં દ્રવ્યો (ઇન્દ્રિયજન્ય) કેવલ શૂન્ય-નિઃસ અવતાં જાય છે.

અહીં, તેવે તેજ ઝલકે - આ શ્લોકમાં કવિએ આત્મસાક્ષાત્કાર પછી આ જગત્ જોરે જણાય છે તેનું વર્ણન કર્યું છે. 'મીચું નેત્રો ત્યાં તો' એમ કહેવામાં કવિનો આશય એ છે કે આ આત્મસાક્ષાત્કારની સ્થિતિ પસાર થઇ ગયા પછીયે (તેના પ્વનિરૂપ પ્રભાવથી) આ જગત્ કેવલ ચૈતન્યમય-જ્યોતિઃપૂર્ણ ભાસે છે. વાચ્યભાવમાં સુરજ'પર થોડો સમય દૃષ્ટિ એકાગ્ર કરી આંખો મીચવાથી આપણને કેવલ કનકમય પ્રકાશનો જ આભાસ ધણા વખત સૂઝી રહે છે એ અનુભવનું સૂચન.

વળી ઉંઘાડીને નભ દીસે - એટલું જ નહિપણ આ સાક્ષાત્કારની સ્થિતિ ઓળંગી ગયા પછી હું આ જગત્થી વિરક્ત ન રહેતાં તેનો સ્વભાવપ્રેરિત (ઉંઘાડીને) ઉપભોગ કરું છું ત્યારે મને એ જગત્ના વિષયો કેવલ વિષયરૂપે દેખાતા બન્ધ થઇ જાય છે અને તેની જગ્યાએ સર્વ ભૂતમાત્રોમાં મહારા આત્માના જેવા જ અનેક અંશો હું જોઉં છું વાચ્યભાવમાં આ અગણિત પ્રકાશયુક્તો ન્હાનાં ન્હાનાં બિન્દુરૂપે જણાવાનું કથન જેણે આ અનુભવ કરી જોયો છે તેને તદ્દન સ્વાભાવિક લાગશે. 'નભ' સાતમીનો પ્રત્યય લુપ્ત છે.

હશે સાચા વસતા - અમુક જ સ્થિતિમાં જણાતાં આ આત્મસ્વરૂપો શું ખરેખર સત્ય હશે કે કેવલ પ્રાન્તિ જ. અને જો એ

સત્ય જ હોય તો શું બીજા અનેકાનેક સૂર્યો આકાશમાં વસતા ન હશે કે જેની આપણને કશી ખબરયે નથી ?

૯-૧૭

અહિં આત્માનું પ્રકૃતિના રંગગુણમાંથી દૃશ્ય થતું સ્વરૂપવર્ણન છે. આ દર્શન તેપૂર્વે વર્ણવેલાં ‘કનકમય તેજ’ જેવું તો નહિ જ આકાશ તો જે આગળ હતું તે જ છે, પણ તે પ્રકૃતિના સંસર્ગદોષથી વિધવિધરૂપે દેખાય છે, જેમ કાચનીચે લાલકુલ રાખવાથી તે લાલ જણાય છે તેમ. અહિં આત્મા મૂલરૂપે શુદ્ધ એવો ધ્વનિ ત્યારે આ આકાશ કે જે સૂર્યનો પ્રકાશ હોય છે ત્યારે કનકમયપ્રકાશરૂપે દેખાય છે, ચન્દ્ર હોય ત્યારે રૂપેરી જણાય છે, અને જ્યારે એ ઉભય ન હોય ત્યારે કાળું કાળું (તમોગુણના પરિણામે) જણાય છે એ વાસ્તવિકરીતે જેવું નજરે દેખાય છે તેવું જ છે કે કેમ ? એ હંમેશા એકરૂપે તો રહેતું નથી જ, ત્યારે એ આકાશને હું કેવું માનું ?

૧૮-૨૨

આ ત્રીજા શ્લોકમાં આત્માનું પ્રકૃતિના તમોગુણથી દૃશ્ય થતું વર્ણન છે.

નયનપણુ શ્યામ કાં - ભુદ્ધિ-નયન તો આ વખતેય ખુલ્લાં જ છે પણ એ એવું તે શું થયું કે જેથી આ આકાશ હવે

ટીકા

‘કનકમય’યે નથી લાગતું, કે નથી ‘રૂપેરી’યે લાગતું પણ કેવલ ‘કાળુંકાળું’ જ જણાય છે.

૨૩-૨૬

કવિ આ શ્લોકમાં કંઈક તર્ક કરી જૂબે છે. આકાશ એ વસ્તુનાં રૂપેરીયે નથી, નથી કનકમય, નથી ભુરં (સમુદ્રમાં મેઘના પ્રતિબિમ્બરૂપે જણાય છે ત્યારે) કે નથી કાળું; કારણ કે એ દરેક રંગો હમેશા એકરૂપે રહેતા નથી. જે અમુક રંગ-ગુણરૂપ જણાય છે તે શું આપણી દષ્ટિ-ભુક્તિના દોષરૂપે તો ન હોય? પણ ત્યારે એ આત્માનું સત્યસ્વરૂપ કેવું? અથવા એમણે ન બન્યું હોય કે એ આકાશ-આત્માનું મૂલસ્વરૂપ કોઈને હજી સમજી જોવાનું જ ન મળ્યું હોય અને તેથી જ જેને જેમ કહે તેમ હોવું વર્ણન સહી કરતા જાય છે.

૨૭-૩૨

આ શ્લોકથી કવિ પોતાની માન્યતા પ્રતિપાદન કરે છે.

મપાયે ના ... જગત્માં - આત્માની અનન્નતા માપી શકાય એવી નથી. આકાશમાટેયે આ બધા આક્ષેપો સાચા.

ન વા ફોવાયે ... ધરે - અને એ આત્મા-આકાશના ગુણો કેટલા અને કેવા છે તથા એમાં ગુપ્તથીયે વધુ ગુપ્ત શી શી ચીજો

ભરી છે એ બધું શોધી શકાય કિંતા વર્ણવી શકાય એવું નથી.

- ન કે' જાણે શકે - આત્માએ અનિલકૃત આણુ પરમાણુના સમૂહરૂપે કવિ એમ કહેવા માગે છે કે જેમ લાકડું, વિજળી આદિ દ્રવ્યો અમુક તત્વના સમૂહથી બને છે તેમ આત્માએ તેથી વધુ સૂક્ષ્મ એવાં તત્વના સમૂહરૂપે બનેલો રહે છે. આત્માએથી ચીજ કંઈ તૈયાર મૂકી રાખી નથી, કે નથી તહેતો જથ્થો અમુક જગ્યાએ ભરી રાખ્યો. કુદરતનાં અન્યદ્રવ્યોની માફક એવે અનેક રૂપાન્તરો અને અનેક સૂક્ષ્મ તત્વસમૂહના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે; નાશ પામે છે. 'આત્માની ઉત્પત્તિ નથી; તહેતો નાશ નથી' ઇત્યાદિ કથન એટલા પુરતું જ સત્ય કે તે રૂપાન્તર પામતું હોવાથી મૂલતત્વોરૂપે અમર તો છે જ. તે નવું થતું નથી કેમકે પૂર્ણ એવાં બ્રહ્માંડમાં નવીન મૂલતત્વોની ઉત્પત્તિ અસંભવિત છે. અર્થાત્ નહેતો મૂલરૂપે નાશ નથી કે નથી તહેતો ઉત્પત્તિ.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ બ્રહ્માંડનાં પ્રત્યેક તત્વને ક્ષણપ્રતિક્ષણ સમૂહબંધારણુ તો ફેરવતું પડે છે જ, નહિ તો આ સૃષ્ટિનો કાર્યક્રમ તે જ ક્ષણે બંધ પડે. કવિની માન્યતાપ્રમાણે આત્મા એવું દ્રવ્યપણુ આ નિયમની બહાર નથી.

અને ખાલી નિજરૂપે - અને આ ખાલી એવાં જગત્માં અમુક જ આત્માઓ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જન્તુ આદિરૂપે દૃશ્ય થાય છે,

ટીકા

હિન્તુ એસિવાય' અનેકાનેક આત્માઓ (સૂક્ષ્મતર તત્વોના વૃથો કે જે નિરંતર પરિવર્તનો પામ્યાં જ નામ છે) તેયે બધાં એ ખાલી જણાતાં જગતમાં અદૃશ્ય વસેલાં છે.

ઉંચે જેવું જૂથે - શુદ્ધ દ્રવ્યો પરિવર્તનો પામવાથી અશુદ્ધ થતાં નથી. પાણીનાં શુદ્ધ પરિવર્તનો સંબંધિત છે જેવાં કે વરાળ, પાણી, બરફ ઇત્યાદિ. આત્માયે જેટલો તે અદૃશ્ય હતો ત્યારે શુદ્ધ હતો તેટલો જ દૃશ્યરૂપે જણાય છે ત્યારેયે શુદ્ધ હોય છે; પણ આપણને આત્મામાં જીવભાવનું આરોપણ કરવાની ટેવ, તહેને આપણાં ચિત્તનાં કર્મોસાથે જોડવાની ટેવ એટલી બધી દૃઢ થઇ ગઇ છે કે એ વિષમતા-એ આપણો ભ્રમ આપણે રહમજી શકતા નથી

૩૩-૪૦

હશે પૂર્વે નયનથી - હું જન્મ્યો તે પૂર્વે આકાશયે હતું અને મ્હારો આત્માયે હતો, પણ એ છે એવું જાણવાપણું તો મ્હે જ્યારે દૃશ્યરૂપ લીધું ત્યારે જ સંબંધિત બન્યું. જ્વનિતાર્થે પૂર્વજન્મનાં નિષેધ છે, કેમકે તેમ હોય તો આત્માના હોવાપણાનું આગળ જ્ઞાન થવું જોઇએ. અનન્તતામાંયે કવિ એક સમૂહનું તેજામાં હોવાપણું કેવલ એક વખત જ માને છે. કવિ કહે છે તેમ “મ્હારો ફરી જન્મ નથી”

છતાં લોકો તુજ ગયે - જો કે હું મહારા જન્મ પૂર્વે આ આકાશ-આત્મા હોવાપણું જાણી શક્યો ન હતો છતાં લોકો કહે છે કે, 'ત્હારા જન્મપૂર્વેયે એ તો હતું જ, અને તું જશેપછીયે એ તો એવું જ રહેવાનું'.

અને એવું ચિર રહે - ભૂત અને ભવિષ્યમાં એ આકાશ એવું ને એવું જ રહ્યું હતું અને રહેશે એમ હું તો કહી શકું નહિ કેમકે એ બંને સ્થિતિમાં મહારા આરપે જાણુવાપણું અસંભવિત છે, છતાં લોકો કહે છે તે વાત જો સાચી હોય તો ત્હારાં (આત્માનું અને આકાશનું) અમરપદ અનન્તકાલસુધી ટકી રહેવાનું.

૪૧-૪૫

• • હું તો નયનથી - હું તો અહિં બેઠાં બેઠાં સ્થૂલભુવિથી સૂક્ષ્મતર વસ્તુનું વર્ણન કરવા પ્રયત્ન કરું છું; અને એ મહારાં વર્ણનથી 'અધિક મધુરાં' વર્ણનો પૂર્વે થયા હશે અને હવે પછી થશે; તેમણે એ બધાં વર્ણનોથીયે શું? એ 'જડમનતણી' પોતાની કલ્પનાઓ શું સાચી જ હશે? અને એ આત્મા અને આકાશના ખોટાં (અસત્ય) વર્ણનો થયાં હશે, થાય છે અને થશે તોપણ એ દ્રવ્યો પોતે એમ ક્યારે અને કેમ કહી શકશે કે, 'એ બધું ખોટું છે, અને મહારાં સત્ય સ્વરૂપ તો કેવલ આત્મું છે તે જૂવો.'

પ્રતિબિમ્બ

‘પ્રતિબિમ્બ’ એ અમુક અમુક જગ્યાએ ચિત્તના ભાવમાં અને અમુક જગ્યાએ શરીરના ભાવમાં આરોપિત છે. એકરીતે આ સંસાર (બ્રહ્માંડ) ને બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ કહીએ તોયે ભાવ ઠીક લાગશે. જેને જેમ વાંચવાથી વિશેષ ગમ્ય લાગે તેમણે તેમ કરી ભાવોને તેરૂપમાં સ્થૂમજવા.

૧-૫

આ શ્લોકના ઉદ્દગારો ચિત્તના હોય શરીરને સમ્બોધાયા છે. ‘નહિ અહિં કંઈ પણ દ્રવ્ય બીજું’ એ માયાની ઉત્પત્તિ ચિત્તમાંથી જ થતી છે એ ધ્વનિના સૂચનરૂપે. અહિં આત્માનો સમ્બન્ધ કેવલ ‘પ્રતિબિમ્બ’ રૂપે જ. સ્થૂલશરીરથી આત્માને જુદો કયો એટલે આ ‘પ્રતિબિમ્બ’ ભાવના એની મેળે જ બન્ધ પડે છે.

ને આ હૃદયું ત્યાં - ચિત્ત અને શરીર સાથેના અતિગાઢ સંસર્ગને અનુલક્ષીને.

૬-૧૪

શું એ કેમ ચાલે? - ત્યારે આ જગત્ દેખાય છે એ એ શું મૂલ કે પ્રતિબિમ્બ? ચિત્ત અને શરીરમાટેયે સમાનભાવયુક્ત.

જગતના ચિત્તા કે શરીરના પોતાના ગુણો કંઈ પણ નથી; એ તો અન્ય કોઈ દ્રવ્યના પ્રતિબિમ્બરૂપે જ જણાય છે. અર્થાત્ એ સર્વ ક્રિયાકાર્યોના મૂળહેતુરૂપ કંઈક બીજું જ કે જેનું એ માત્ર પ્રતિબિમ્બ છે. છવિમાં પડેલી આકૃતિના ગુણદોષો (લાંબા હાથ, ખેસી ગયેલા ગાલ, માથાના વાંકા વાળ ઇત્યાદિ) કંઈ છવિના પોતાના ગુણો નથી. એતો કેવલ મૂળ આકૃતિનું ‘પ્રતિબિમ્બ.’ આ જગતનું કર્તવ્ય તો તે મૂળ દ્રવ્યને જેવા ભાવમાં તે ઇચ્છે તેવા ભાવમાં સંપૂર્ણરૂપે પ્રદર્શિત કરવું એ જ. ત્યારે

• એ જગતને છવિની માફક ‘જડ’ દૂરેવું અને જે તેમ હોય તો એ બધી ક્રિયાઓ કેમ કરી શકે?

વાચ્યભાવમાં કોઈપણ ચૈતન્યમયદ્રવ્યની પ્રતિચ્છાયા પોતે તો હોય છે ‘જડ’ છતાંયે જેવી તે ચૈતન્યમય આકૃતિ ચેષ્ટાઓ કરે તે અને તેવી જ બધી ચેષ્ટાઓ સંપૂર્ણરૂપે તે પ્રતિબિમ્બયે કરે છે. ત્યારે એ પ્રતિબિમ્બને ચૈતન્ય દૂરેવું કે જડ?

એ ભેદ પછી એ - કવિ દૂર છે કે એ ક્રિયાઓનું રહસ્ય તો જલમાં છે, મૂલમાં નહિ; અને જે ચિત્ર છે એ કેવલ દષ્ટિ-પ્રતિબિમ્બ દોષ, કેમકે એ ‘સત્યછાયા’ નથી. અને જે પ્રતિબિમ્બજેવું કંઈક આપણને જણાય છે એ મોહ-વિકારને લીધે. વાસ્તવિકરીતે તો જલ (જગત-માયા) ના નાશસાથે પ્રતિબિમ્બનોયે નાશ, અને ઉલટપક્ષે

જો જલ હોય પણ આકૃતિ ન હોય તોયે તે (પ્રતિબિમ્બ) નો નાશ.
ત્યારે એ પ્રતિબિમ્બનું અવસંબન કાનાઉપર અને એની સર્વ
ચેષ્ટાઓમાટે દોષિત કાણુ ?

૧૫-૧૮

નયન જોઇ શકે ન માર્ગ - આ મૂલ અને પ્રતિબિમ્બનો
સમ્બન્ધ ક્યારે અને કેવીરીતે બંધાય છે એ આપણી દૃષ્ટિ-બુદ્ધિ જોઇ
કે જાણી શકતી નથી. એ અગોચર ક્રિયા એ જ આ જગતનો ભ્રમ.

૧૯-૨૨

શું માનું બધું શું - ત્યારે એ પ્રતિબિમ્બ શું કેવલ
બ્રાન્તિ જ ? અને એ ખોટું હોય તો મહારા જેવી જ બધી ક્રિયાઓ એ
કેમ કરી શકે ? અને વળી જ્યાં જ્યાં હું છું ત્યાં ત્યાં બધે એ મૂલરૂપે જ રૂપાંથી
આવીને ઉભું રહે છે ? પછી જે કંઈક નજરોનજર જોવાનું મળે છે તે શું ?

વેલી

જગતનાં કાર્યોમાટે, આત્માની ઉન્નતિનેમાટે સ્ત્રીને પુરૂષનો સમ્બન્ધ
અતિ આવશ્યક છે એ કવિની માન્યતાનું પોષણ ‘વેલી’માં ધર્મશાસ્ત્રથી
સ્પષ્ટ કર્યું છે.

૧-૭

હતી નહાની રહેશે - વેળી નહાની હતી ત્યારે ત્હેને ઉંચે ચઢવાને ટેકાની જરૂર જણાય હતી નહિ. ખાલા નહાની હતી ત્યારે તે પોતાની રમવાની વસ્તુઓમાંથી આનન્દ શોધી શકતી હતી, પણ હવે તે જેમ જેમ મ્હોટી થતી જાય છે તેમ તેમ માનસિકવૃત્તિઓમાં કદાચિત્ તે નિર્દોષ રહેશે પણ ત્હેનું શરીર શું પ્રથમ નહાનું હતું તેવું જ રહેવાનું છે ?

ને તેથી હૃદય કો' - ને તેથી જ હવે તે ઉચ્ચ સૃષ્ટિઓમાં રમણ કરવા, પ્રિયહૃદયના આધારથી તે અપ્રાપ્ય એવી વસ્તુ અને આનન્દને પ્રાપ્ત કરવા અને પોતાના બધા મધુરગુણોને દર્શ્યરૂપે ખીલવી પોતેએ આ રસિકજગતનું અરધું અર્જુ છે એમ બતાવવા, પોતાના સમૂહમાંથી આવાં કાંઈક યોગ્ય હૃદયને શોધવા તે પ્રયત્ન કરે છે.

૧-૮

મધુરરવથી - પુરૂષને જીતવાનું આ ત્હેમનું એક સાધન.

મહાણુ ઉર આ - સ્ત્રીજાતિની કામલતા, દીનતા અને અધીનવૃત્તિના સૂચનરૂપે. જ્યાં ભૂમથી 'ગૃહણ' છાપ્યું છે ત્યાં 'ગ્રહણ' એમ સુધારી વાંચવું.

આણુમૂલાં - પોતાનીયે જગતમાં કંઈક જરૂર અને કિંમત છે એમ ધારીને.

ટીકા

ન વા પ્રિયનું - કેવલ મૌનથી જ કોઇક વખત પ્રિયહૃદયને વિશેષ આકર્ષી શકાય છે એ અનુભવ સામાન્ય છે.

શરમભરી - આ મૌનનો અર્થ સમ્મતિ થાય છે એમ તે સહમજી ગઇ એટલે સ્વાભાવિક જ શરમાય છે.

અદ્વૈતરતિ - કેવલ પશુવૃત્તિનો સ્થૂલ સમ્બન્ધ જ નહિ પણ હૃદયહૃદય અને આત્માઆત્માનું એકમ.

દીસે નેત્રે અરધાં - આ રસિકજગતનાં તે દશ્યરૂપે જણાતાં બે અરધાં અર્ધો.

કુસુમ

કવિ અને કવિની કૃતિઓ, કવિ અને કવિનું જીવન આ ઉભયપક્ષે કાવ્યના આક્ષેપો સાચા અને અંગત હોવાથી આ કાવ્યપર ટીકા લખવી યોગ્ય ધારી નથી. કાવ્ય રહ્યું છે પણ અપૂર્ણ અને જે ભાવમાં અને જે સ્થિતિમાં એ અપૂર્ણ રહ્યું છે-કવિએ સહેતુક રાખ્યું છે, તે જ અને તેવા જ ભાવ અને સ્થિતિના કારણે એ કાવ્યપર કોઇપણ પ્રકારની ટીકા આપી શકાય એમ નથી. રસિકવાચકોને તર્ક કરવાનું બહોળું ક્ષેત્ર છે

એહલે જોમને જે યોગ્ય લાગે તે ભાવમાં એ કાવ્ય રહમજવામાં કોઈ પ્રકરનો દોષ આવે એમ નથી.

પંખીડું

અહિં આત્માનું ઉત્પત્તિથી ક્રમસઃ વર્ણન છે. પ્રથમ પંખીડું કોષમાં હોય છે ત્યાંથી તે જન્મ પામે છે, અને અન્ય વિશેષ ઉચ્ચ સ્થિતિનેમાટે પુરુષાર્થ કરે છે. આ પુરુષાર્થના કારણરૂપ કેવલ આનન્દ કે જે મુક્તિનો હેતુ છે અને જે આનન્દનો અનુભવ તે પ્રતિક્ષણ કરતું જ રહે છે.

૧-૪

ભેદી - સ્વગતિથી માર્ગ કરી, આત્માનાં વિકાસક્રમનું, બ્રહ્મનું અને ગતિનું શબ્દભાવથી સૂચન છે.

કોષ - ઇંડું, ગર્ભનું પોષણસ્થાન. વ્યંગાર્થમાં આનન્દમયકોષ શબ્દહેતુ છે. આનન્દમયકોષનો વિશેષ વિસ્તાર કરી, 'કોષ' શબ્દનો બ્રહ્માંડ એવો અર્થ પણ ઘટાવી શકાય છે.

જે કૃતિ ... ઉકલે - વસ્તુતઃ 'કોષ અદસ્ય' હોવા સાથે તેની રચનાયે એવી છે કે, સ્થૂળદષ્ટિથી તેનું પૃથક્કરણ થઇ શકે નહિ. મર્લિત હેતુ એવો પણ છે કે, એ 'કોષ' કિંવા બ્રહ્માંડની વ્યવસ્થા

ટીકા

એટલી તો અગત્ય છે કે શૂન્યવાદ જડવાદ કિંવા નાસ્તિકવાદથી તે રા
યદ્ય શકે એમ નથી.

અવનિપ્રભા - જગત્તો દશ્યપ્રકાશ.

દશ્યમાં - દશ્ય જગતમાં.

મુગ્ધ થતું - નવીનતા અને વિશેષતા જોઇ સમ્મોહ પામતું.

શું એ બધું સત્યમાં - ગર્ભમાં જે જે વિચિત્રવર્ણ દીક્ષતા,
તે દશ્ય જગત્માં તેવા જ રૂપમાં જણાતાં શંકા થઇ કે જગતમાં
બધું દેખાય છે તે શું વાસ્તવિક સત્ય હશે કે કેવલ આનંદ જ? 'કોપ'
બહો સમય રહેવાથી જગત્ ત્યાંનાં તત્વોની માત્ર છાયા તો નથી એ
સંદેહપણ સૂચિત છે.

૫-૮

આલે - આકાશમાં; અલ્પસ્વરૂપની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં.

ઉજ્જવલ - નિર્મલ અને તેજપૂર્ણ એવા બે ભાવો.

કો' - સ્થૂલરીતે સૂર્યની છે એમ જણાય પણ તહેનો સ્વ
નિર્ણય થયો નથી જેથી 'કો' એમ લખ્યું છે. વ્યંગાર્થમાં-આનંદ
કોપની જ્યોતિ અનિર્વચનીય હોવાથી ઉક્ત શબ્દ સાલિપ્રાય છે.

આશ - મુમુક્ષુતા. મૂલથી આછો થઇ જાયારૂપે આંવેલો પ્રકાશપણુ આટલો બધો આલ્લાહક લાગે છે તો ‘ભૂમિથી અધિક જ્યોતિ’ કેવી હશે એમાટેની ઉત્કંઠા-‘આશ’ પાછળથી પુરુષાર્થમાં પરિણમે છે.

ઉ૩ - ઉપર પ્રમાણે ‘દ્વિરૂપ જ્યોતિ’ પ્રતિ ‘આશ’ અને ‘રતિ’ ઉત્પન્ન થતાં ઉડવારૂપી પુરુષાર્થ સહજે થયો.

નભ - આકાશ કે જે ‘દિવ્યજ્યોતિરચિત’ છે અને તેથી જ ‘સ્વાનન્દ’નો હેતુ તે-પ્રતિ.

મૂકી નિજ નિવાસ - પોતાની જે સ્થિતિ છે તેથી વિશેષ આનન્દનું બીજું સ્થાન શોધવા માટે તહેને મૂકી.

શુદ્ધ રસનો - સ્થૂલસૃષ્ટિનાં સુખથી અધિક આનન્દ-કેવલ આનન્દ પૂર્ણ એવાં સ્થાનની કલ્પના વા સત્વભાસથી ‘નિજ નિવાસ શુદ્ધરસનો’ લાગતો.

પાંખો પ્રસારી પૂરી - બની શકે તેટલા સર્વ પ્રકારના પુરુષાર્થથી.

૬-૧૪

વચ્ચે એણી નથી શું - ઉડવામાં કેવલ પોતાના બલ ઉપર જ આધાર રાખવો પડતો હોવાથી વચ્ચે કોઇક ‘એણી’-નિસરણીમાટે તે જુવે છે કે જેની સહાયથી પોતાના લક્ષ્યપ્રતિ તે જલદી અને થોડી

ટીકા

મહેનતથી જઈ રાકે. વ્યંગાર્થમાં-આત્મા હવે કાંઈક અશુદ્ધિથી પ્રથમ સ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'કેવ બેદી' જીવરૂપ મનાયો છે. જો આ સર્વ શુદ્ધ આત્માનું વર્ણન હોય તો 'જૂવે', 'દેખી', 'મુગ્ધ થતું', 'નહિ સહમજતું' આદિ ભાવસૂચક ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ નિષ્પ્રયોજન થઈ પડે, પણ આ પુરૂષાર્થ 'જીવ' ભાવનો છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. આથી પોતાના ઉચ્ચતની સ્થિતિમાં કાંઈક ધર્મના અવલમ્બનમાટે તે જૂવે છે.

૧૫-૧૮

આનન્દ જોતું - મુક્તિનો ઇષ્ટિત હેતુ જો કંઈ હોય તો તે આનન્દ. આ આનન્દ તો એ પંખીડું જીવનમાં પ્રતિદિન અનુભવતુ એટલે મુક્તિને તે શા માટે શોધે ?

૧૯-૨૬

બન્ધન લેતું - તહેના આનન્દનો નાશકરનારી એક જ વસ્તુ અને તે બન્ધન કે જેમાટે તહેનું જીવન નથી જ્યારે તહેને બન્ધન (પાંજરા) માં પુરવામાં આવે છે ત્યારે જ તે બન્ધનજેનેછેએવા દેહની આહુતિ આપીને તે પોતાની મુક્તિ લેતું.

ના ઇચ્છા જગ જોતું - એ મુક્તઆત્માને કશી ઇચ્છા નથી, અને કંઈક ઇચ્છાજેવું લાગતું હોય તો તે કેવલ જગતને પોતાના ગુણોથી પૂર્ણ આનન્દરૂપે જોવું એ જ. આ નિત્યમુક્ત જીવો.

તારક

અજ કાવ્ય સમુદ્રકિનારે સન્ધ્યાસમયપછી લખાયું હતું. સૂર્યાસ્ત યંત્રા પછી ક્ષિતિજ'પર લાલપીળી ઝાંખી રેખા રહી ગઇ હતી, જેસમયે ત્વલ એક તારસો સંધિથી સહજ ઉંચે દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. આ દ્રશ્યમાં વાચ્યકાવ્યની ઉત્પત્તિ છે, લક્ષ્યાર્થમાં આત્માને તારક અને સૂર્યને પ્રતિરૂપ દર્શી સાક્ષાત્કારપછીની સ્થિતિ વર્ણવી છે. રૂપક અયોગ્ય તો નથી જ.

૧-૮

રોષ કે હોંસથી વા - આનન્દ કે રોષ એ મનની બે સ્થિતિમાં પ્રરીરતો અને મુખ્યત્વે મુખતો વર્ણુ લાલ થઇ જાય છે. સૂર્યમાં ભાવનાના ક્ષારેખાણથી ધ્વનિ ઉત્પન્ન કર્યો છે.

ઝીણી રેખા રહેલી - આત્મસાક્ષાત્કાર પછી સહજ રમૃતિરૂપ.

પીળી રાત્રી ક્ષિતિજ'પર - હજી 'ક્ષિતિજ'પર' સૂર્યની સ્થિતિ હોવાથી રહેના મૂલગુણો ઝાંખા ભાવમાં તેવા જ રૂપે દ્રશ્ય થાય છે. અંગાર્થમાં સાક્ષાત્કારની સ્થિતિમાંથી ઉતર્યા પછી તાત્કાલિક નિરિક્ષણ કરતાં આપણને રહેના સત્, ચિત્ અને આનન્દ આદિ ભાવો તેવા જ શુદ્ધરૂપે દ્રશ્ય થાય છે.

ગાઠી પૂઠેલાં - પ્રથમ ઓતપ્રોતરૂપે અંતે પાછળથી 'આછી થતાં' થતાં ધીરેધીરે 'ઉંચા ગગનપટમાં મળી' ગઇ વ્યંગમાં આ 'ગગનપટ' તે સ્થૂલરૂપે જગત કે જેમાં સાક્ષાત્કારનીસ્મૃતિ, ઉપાધિઓ અને ભૌતિક આવરણોને લીધે, 'ધીમેધીમે' આછી થઈ જાય છે.

ચિત્ર લેખ્યું - માનવજીવનના આદર્શસૂચક.

મળી પછી જતી મૂલમાં - મૂલરૂપ સૂર્ય કે જેમાં તારલાની જ્યોતિ સાયંકાલસમયે અલૌકિકરીતે મળી જતી. 'યોગ કેવો?' એમાં જ્ઞાન અને આત્માની ઐક્યતા અવર્ણનીય હોવાનો ધ્વનિ.

નયન તહેની નિશાની - તારકમાં સૂર્યનું નયન હોવાની ઉત્પેક્ષા ઉભયપક્ષે ગ્રાભ છે. સંધિથી સહજ જ ઉંચે આ તારક હોવાનું પૂર્વે જણાવ્યું છે. સૂર્યની 'દેહ ડૂબવામાં' તહેના અસ્તનો ધ્વનિ છે. એટલે દેહ ડૂબ્યા પછીપણ જેમ તરતામાણસનું ડોકું બહાર દોઢેગોચર રહે તે પ્રમાણે સૂર્યનું આ કલ્પિત 'નયન' 'તહેની સૂક્ષ્મ નિશાની' રૂપ હજી રહી ગયું છે. જ્ઞાનની વિશાલતાની તૂલનામાં વ્યક્તિત્વ આત્મરૂપ 'નયન' જેવું લાગે કે સૂક્ષ્મચિન્મયજેવું જણાય એ સંભાવના વધુ પડતી ન રહેવાય.

'ઉભેસો' એ નરજાતિ તારકને અનુભક્ષીને. અહિં પુરુષતત્વનો ધ્વનિ;

અને તે જ તારકમાટે નાન્યતરગતિ નયનરૂપે 'ફર' શબ્દ મૂકીને વર્ણન કરવામાં લઘુપણાનું તેમ જ અંશરૂપ હોવાનું સૂચન.

૬-૧૨

એલે - ખગોળશાસ્ત્રીએના કહેવા પ્રમાણે એમ વાચ્યાર્થ. ધ્વનિતાર્થમાં તત્વવેત્તાઓ અને દર્શનિકોની માન્યતા પ્રમાણે આત્માની બ્રહ્મ સાથે સમાનતા. આ કથન સત્ય હોવા છતાંયે પ્રથમ આરોપણ કોઈ અમુક વ્યક્તિમાં ન હોવાથી ઐતિહ્ય પ્રમાણાલક્ષીર થાય છે.

લાગે નહાનો - તુલનાના વિશેષ પોષણમાટે તારકમાં 'રવિ' થી પણ 'અધિક' હોવાની કલ્પના કરી છે. કારણરૂપ 'ફર દૃષ્ટિથી ત્હેમાં' એમ કહ્યું છે. 'અધિક' શ્લેષ છે એટલે એનો અર્થ ક્યાં તો (૧) મ્હોટા કે (૨) ઘણો ('ફર' સાથે લઘુએ તો) એમ બન્ને થશે. ભાવ જેમ વિશેષ હીક લાગે તેમ વાંચવું કથન ઉભય ભાવમાં સત્ય અને સાભિપ્રાય છે.

અધિકપટથી - આકાશ અને માયા ઉભયની વિશાલતા અને સર્વવ્યાપીપણું દર્શાવવા અને તેપણુ 'ખાલી' પટરૂપે 'ખાલી' શબ્દ માયાની નિઃરસતા, શૂન્યતા અને બ્રાન્તિન સૂચનરૂપ.

વિષમ ... બની શું - કદાચિત્ એવું પણ બન્યું ન હોય કે દૃષ્ટિની વિષમતાથી આમ ન્હાનામ્હોટાપણું જણાવું હોય, પણ વાસ્તવિકરૂપે એવો કોઈ ભેદ હોય જ નહિ. 'વિષમ દૃષ્ટિ' તે અજ્ઞાનમય

સ્થિતિ કે જેમાં આત્માના સર્વગુણો જોઈએ એવા જણાતા નથી અને તેથી જ તે (આત્મા) લઘુરૂપે જણાય છે.

૧૩-૨૦

જ્યાંસૂધી ... અંશુમાંથી - ઉભયપક્ષે રચાયેલાવનું પેપણ થાય છે. આત્મસાક્ષાત્કારપૂર્વે પોતામાં આત્મતત્ત્વ છે એવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નહોવાથી કવિ પ્રશ્ન કરે છે કે અત્યારસૂધી આ ‘તારણે’ ક્યાં રહ્યો હતો? કિંવા એમ પણ ન બન્યું હોય કે એ ‘રવિ’ ના જન્મ પછી ત્હેની ‘જ્યોતિના અશુમાંથી’ ઉત્પન્ન થયો હોય અહિં ‘રવિ’ તે બ્રહ્મને અનુલક્ષી.

આલમાં - બ્રહ્માંડમાં. તારલાના અસ્તિત્વનો સૂર્યાસ્તપૂર્વે નિષેધ કર્યો નથી.

પૂર્વેથી ... વિશ્વમાં શું - કિંવા એમ પણ ન હોય કે અત્યારસૂધી આત્મતત્ત્વ ‘ગુપ્ત’ રહ્યું હોય અને સાક્ષાત્કારની સ્થિતિ પક્ટી પોતામાં જેવાં સમાન તત્ત્વના યોગથી પોતે વધુ પ્રકાશમાં આવ્યું હોય. ‘નિજસમ બીજું રૂપ’ એમ બ્રહ્મમાટેનું આત્મતત્ત્વનું આધન વેદાન્તની દૃષ્ટિએ અનિશય ધ્રાવ્ય છે. વાચ્યાર્થમાં ‘સૂર્ય’ માટે ‘તારક’ની આ તુલના તેટલી જ સ્વાભાવિક અને સાબિત્રાય છે.

વળગી - ઐક્યમાં દૃઢત્વનો ધ્વનિ.

મૂલમાં - શુદ્ધ સ્વરૂપે; જ્યોતિરૂપે.

ક્ષિતિજ'પરથી ન સ્થૂલરૂપે દૃષ્ટિમર્યાદાઉલ્લંઘનથી સૂર્યની પાછી ગતિને અનુલક્ષી આ 'ક્ષિતિજ' તે અજ્ઞાનમય ભૂમિકાની અંતિમ મર્યાદા.

• • રૂપ બીજું ધરીને - બીજુંરૂપ ધરવની ઉત્પેક્ષામાં અહ્મ પોતે જ આત્મરૂપે સ્થૂલતા પામે છે એ કવિની માન્યતાને પોષણ આપ્યું છે. જેને 'અહ્મવિહાર' કહેવામાં આવે છે તે આ જ ભાવમાં. નાટકનાં પાત્રોની માફક અનેકરૂપો ધરીને 'જગતને અન્ધકારે વસેલું' જેવાની આ ચેષ્ટાનું 'તારક' મા આરોપણ સજીવધર્મશોષણથી અતિશય હૃદયગમ્ય બને છે.

અન્ધકારે વસેલું - માયાદિ ઉપાધિઓથી વિંટાયલું. પુરૂષભાટે પ્રકૃતિના રસાનુભવની ચેષ્ટા.

૨૧-૨૩

નલપટ - ઉચ્ચભૂમિકામાં તન્વરૂપે; સાનભીનો પ્રલય લુપ્ત છે.

એવી રીતે - આગળના પરિચ્છેદમાં વર્ણવ્યાપ્રમાણે

અન્ધ નિશા - 'નિશા' ને 'અન્ધ' કલ્પવામાં માયામાં અજ્ઞાન અને ભ્રાન્તિના અતિશયનો ધ્વનિ છે.

• સૂક્ષ્મરૂપે - આત્મતત્ત્વ સ્થૂલ ન હોવાના કારણે 'સૂક્ષ્મ.'

ભૂમિને - સ્થૂલદ્રવ્યોને. જ્યોતિરૂપે - શુદ્ધસ્વરૂપે.

ઉપા - જ્ઞાનના ઉદયસાથે. અહિં અભયોગનો ઉલ્લેખ છે કે જ્યાં આત્મા ઉપાધિઓથી મુક્ત થાય છે.

કર્તાનાં બીજાં પુસ્તકો

ગીતાંજલિ. સાહિત્યમાં પ્રથમ પ્રગટ થયેલું સરલ અને રસિક ભાષાન્તર. રૂ. ૧-૪-૦

કવિ ટાગોર. કવિના વિચારોનું સાહિત્યદૃષ્ટિથી અવલોકન રૂ. ૧-૧૦-૦

સંગીતધ્વનિ-પ્રથમધ્વનિ. ગુર્જરસાહિત્યમાં ગણ્યતા થોડાં સ્વતન્ત્ર કાવ્યોમાંનું એક. રૂ. ૨-૦-૦

ઊર્મિ. નવીન શૈલીમાં લખાયેલાં અન્તર્ભાવપ્રેરિત કાવ્યોનો સમૂહ. રૂ. ૨-૦-૦

પ્રભુભક્તિ. મુમુક્ષુઓને માર્ગદર્શક. રૂ. ૧-૪-૦

હૃદયપુષ્પાંજલિ. ‘ખેયા’નું અનુકરણ. રૂ. ૦-૧૨-૦

રાષ્ટ્રીયગીત. હિન્દી બંગ્ગાલી રાગરાગણીમાં. રૂ. ૦-૧૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું.-મુંબઈ.

આ પુસ્તકનાં બાંધડીંગનેમાટે અમેરીકાનાં બ્રહ્મીતાં બનાવટી ચામડાં “ટેક્સટાઇલેધર” નો ઉપયોગ કર્યો છે.

પુસ્તકનો ઉધર્ધ, ડુગ, ટુવા, ઉંદર વિગેરે જંતુઓથી નાશયતો બચાવવાને પુઠાંઓઉપર ખાસ થોકો બુક-પોલીશ લગાડ્યું છે. તમારાં દરેક પુસ્તકોમાટે એ વાપરો.

છગનલાલની કું.-કરનાક બંદર, મુંબઈ ૩.

